

Boas Rofessa

1909 - 1943

'Een bekwaam instrumentmaker'

Joke Korteweg

Voorwoord

Boven de nieuwe schroevenfrees van het MARIN hangt een straatnaambordje: 'Ronald Klompplein', met als ondertekening 'instrumentmaker'. In 2022 verloren wij onze collega Ronald Klomp na een slopende ziekte. Als herinnering en uit respect voor hem wilden zijn collega's het pleintje voor zijn werkplek naar Ronald vernoemen. Terecht. Want MARIN draait om haar mensen. 'De kennis en betrokkenheid van onze mensen zijn onze kracht', zegt onze strategie.

Kort na het overlijden van Ronald werden we benaderd door Wageningen45. Samen met de Stichting Joods Erfgoed Wageningen organiseert zij ieder jaar rond 4 mei de Open Joodse Huizen route. Een van de huizen op die route is Gravinnestraat 2, waar in de oorlog Boas Rofessa woonde, samen met zijn vrouw Anna Blom. Dannie de Kleijn, de huidige bewoonster, vroeg zich af of Boas misschien bij het Nederlands Scheepsbouwkundig Proefstation (NSP, de vroegere naam van het MARIN) gewerkt had. Want zijn beroep was instrumentmaker.

Collega's begonnen een zoektocht in het fotoarchief. Ze kwamen groepsfoto's tegen waarop Boas duidelijk te herkennen was en zelfs twee close-ups van Boas aan het werk aan een schroef. Boas had van 1936 tot 1941 bij het NSP gewerkt als een van de 44 medewerkers (1939). Hij was een collega die samen met zijn vrouw Anna op 4 juni 1943 in Sobibor werd vermoord.

Dat riep bij mij allerlei vragen op. Wie was Boas? Wat deed hij precies bij het NSP? Hoe kwam het dat hij in 1941 van Wageningen vertrok naar Amsterdam? Wat was de rol van het NSP daarbij? Wat is er gebeurd met hem en Anna? En waarom heb ik zijn naam nog nooit gehoord of gelezen? Kort daarvoor had ik alle jaarverslagen van het NSP gelezen van rond de oorlog. Daarin stonden wel de verhalen over het begin en einde van de oorlog, met evacuaties in de omgeving van Wageningen, maar ook die zin het in het Jaarverslag 1944-1945-1946 'dat er geen persoonlijke verliezen waren te betreuren.'

Dit vroeg om een gedegen onderzoek. Daarvoor vroeg ik maritiem historicus dr. Joke Korteweg, waarbij we ook gebruik maakten van het werk van Gerbrand Moeyes en Ben Pieffers die als vrijwilligers het MARIN-archief in kaart brengen. Daarmee begon een pijnlijke zoektocht door onze nationale en MARIN-geschiedenis. Zo vond Joke in de notulen van de Raad van Beheer van het NSP op 19 november 1940 onder het kopje 'Ariërschap' de zin: 'Onder het personeel bevindt zich een Israëliet, een bekwaam instrumentmaker.' Ergens tussen dit moment en februari 1941 werd Boas ontslagen. Op 25 februari 1941 vermelden de notulen dat 'een niet-Arisch instrumentmaker' al enige tijd daarvoor is ontslagen 'ingevolge een verordening'. Ditmaal wordt hij bij zijn naam genoemd: Rofessa. Het ontslag vond plaats met behoud van salaris.

Het is een confronterende geschiedenis. Ik vroeg me af: wat zou ik als directeur gedaan hebben in zo'n situatie? Maar ook: hebben de collega's van het NSP na de oorlog beseft wat er met hun collega Boas was gebeurd? Joke en ik hebben besloten die vragen te laten staan. Want simpele antwoorden zijn er niet. We willen met deze publicatie open en eerlijk het levensverhaal vertellen van Boas en zijn vrouw Anna. We willen hem hiermee een naam geven binnen MARIN. Een MARIN-collega: 'een bekwaam instrumentmaker'.

Tijdens dit proces liep ik langs het Joods Monument in Wageningen van Yetty Elzas ('De Levenspoort'). Daarop staat een uitspraak van een andere Boaz uit de tijd van het oude Israël (Ruth 4:10): 'Zo zal zijn naam niet verloren gaan bij zijn verwanten en de inwoners van de stad. U bent daar vandaag getuige van.' Met elkaar zijn we via dit persoonlijke verhaal van Boas en Anna getuigen van een schokkende geschiedenis die je verslagen achterlaat.

Joke heeft dit onderzoek met grote persoonlijke betrokkenheid gedaan en beschreven. Stap voor stap deelde ze de voortgang met me. Af en toe kon zij niet verder, vanwege de confronterende details. We communiceerden er veel over. Ik citeer haar: 'We kennen Boas en Anna niet, eigenlijk weten we na dit verhaal nog steeds niet wie ze echt waren laat staan wat ze dachten en toch komt hun verhaal heel dichtbij. Niet alleen hun angst en de opgejaagdheid, ook het wegstijven of goedpraten van de andere kant en ook dat raakt, net als de zinloosheid en kwaadaardigheid van de haat. Ik hoop dat we met dit document anderen zullen raken en zo iets inlossen van een schuld aan iets wat we niet persoonlijk hebben gedaan, maar die wel doet beseffen dat de kleinste dingen die we doen het verschil kunnen maken tussen het overwinnen van het kwade of het goede. Ook wij dragen verantwoordelijkheid voor de vele Boassen en Anna's in deze wereld, in allerlei vorm en vaak heel dichtbij.'

Bas Buchner, februari 2024

Achtergrond

Twaalf dagen nadat op 30 april 1909 op het Haagse paleis Noordeinde een prinses en troonopvolgster was geboren, werd op Hobbemastraat 19 in dezelfde stad een jongetje geboren. Vergeleken met de reeks aan namen die de kleine Juliana meekreeg, was zijn naam eenvoudig: Boas. Maar het was wel een naam met een betekenisvolle lading: snel en sterk. Boas, in het dagelijks leven Book genoemd, was het derde kind van Alexander (Alex) Rofessa en Rachel (Rika) Noort. Zijn broer Isaac was al zeven en maakte wellicht toen al muziek voor de kleine Boas, terwijl Machiel of Chel van vier de geboorte van zijn broertje misschien vierde met een tekening. Later zou er uit die broers een musicus en een reclametekenaar groeien. Zij waren vernoemd naar hun grootvaders en Boas kreeg de naam van zijn oom, de oudste broer van zijn vader.

In hetzelfde huis in de Hobbemastraat werd drieënhalf jaar later een zusje geboren: Esther, oftewel Ettie. In 1915, kort voor de geboorte van het jongste kind Henderina (Rina), verhuisde het gezin, naar Rembrandtlaan 156. Een jaar later volgde een nieuwe verhuizing naar het Paul Krugerplein nummer 13, een huis dat in 1924 werd ingeruild voor nummer 14 aan hetzelfde plein. In 1937 volgde een laatste verhuizing naar de Wolmaransstraat 344, maar toen waren de drie zonen het huis al uit.

De Hobbemastraat, waar Boas de eerste zes jaar van zijn leven woonde, was een buurt waar veel Joodse gezinnen woonden. Toen Boas werd geboren, woonden er zo'n 6.000 Joden in Den Haag. Als gevolg van Russische pogroms en van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) groeide dat tot circa 17.000 bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog (1940-1945). Ook de familie Rofessa was Joods. Vader Alexander wordt in het bevolkingsregister van Den Haag aangeduid als 'Portugees Israëlich', zijn moeder Rachel, die oorspronkelijk uit Groningen kwam, was 'Nederlands Israëlich'. Dat betekent dat zij afstamde van Asjkenazische (Hoogduitse, uit Duitsland en Polen afkomstige) voorouders, terwijl Alex' voorgelacht bestond uit Sefardische Joden uit Spanje, Portugal en Italië. De oudst bekende voorvader was Moses Cohen Rofessa, die waarschijnlijk omstreeks 1730 in Amsterdam werd geboren en zich daarna in Den Haag vestigde.

Al sinds de achttiende eeuw zaten de Rofessa's in de handel. Pas vanaf het begin van de negentiende eeuw mochten Joden ieder beroep kiezen, maar veel van hen bleven werkzaam in de beroepen die ze al sinds de zeventiende eeuw uitoefenden: straathandelaar of winkelier. Vader Alex wordt in de Haagse archieven afwisselend aangeduid als koopman in galanterieën of huishoudelijke artikelen, winkelier van glas en aardewerk en marktkoopman.

Afb. 1 Enkele jaren voor de geboorte van Boas werd deze foto gemaakt bij de Haagse Voldersgracht, midden in de Joodse Buurt. Deze wijk achter de Nieuwe Kerk aan het Spui was een arm gebied, waar de mensen vooral leefden van de straathandel. Al in 1627 werd de Voldersgracht aangewezen als handelsplaats voor oude kleding, lompen, schoenen en oud ijzer. Karakteristiek waren de smalle steegjes, kleine binnenplaatsen en oude, slecht onderhouden woningen. Toen Boas werd geboren, was hier nog steeds het centrum van de Joodse gemeenschap, maar inmiddels hadden veel Joden 'de Buurt' verlaten om zich te vestigen in nieuwe woningen die verder van het centrum waren gelegen. Zo ook Alex en Rika Rofessa.

Afb. 2 Elf jaar was Boas toen zijn grootvader Isaac Rofessa (1850-1920) stierf en werd begraven op de Joodse Begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag. Hier was de eerste Rofessa al in 1788 begraven: de kleine Moses, zoon van Boas' betovergrootvader Aaron Cohen Rofessa (ca. 1763-1826). Zij woonden aan de Voldersgracht in de Joodse Buurt. Op de steen staat: HIER RUST ISAAC ROFESSA ECHTGENOOT VAN ESTHER SANTEROOS GEBOREN 23 CHESJWAN 5611 / 29 OCTOBER 1850 OVERLEDEN 8 KISLEW 5681 / 18 NOVEMBER 1920. Isaac was koopman in porselein en aardewerk. Hij was de zoon van Keetje Rofessa, een koopvrouw in garen en band. De naam van zijn vader was niet bekend, daarom droeg Isaac die van zijn moeder, net als zijn dertien jaar jongere zusje Naatje. In het Nieuw Israëlitisch Weekblad van 26 november 1920 werd de drukbezochte begrafenis van Isaac Rofessa en zijn grote betekenis voor de Portugees-Joodse gemeenschap beschreven: 'Men verliet den doodenakker in het bewustzijn een braaf en oprecht Jehoedie aan den schoot der aarde toevertrouwd te hebben.'

Ook bij de Groningse familie Noort zat de handel in de genen. Boas' grootvader Machiel Noort stond te boek als borstelmaker, later was hij behanger en koopman. Het was een grote familie. De elf kinderen waren allemaal in Groningen geboren en werden ook allemaal volwassen. Alle zonen en schoonzonen toonden ondernemingsgeest, of ze nu rijwielhandelaar, behanger of 'zuiveraar van gebouwen' waren. De meesten vestigden zich in Amsterdam, waar ook Machiel en Henderina op het einde van hun leven woonden. Machiels voorgeslacht kwam uit Amsterdam en gaat terug op de eind-achttiende-eeuwse Mozes Nathan Juda Nooitrust. Eén van diens zonen noemde zich Noort.

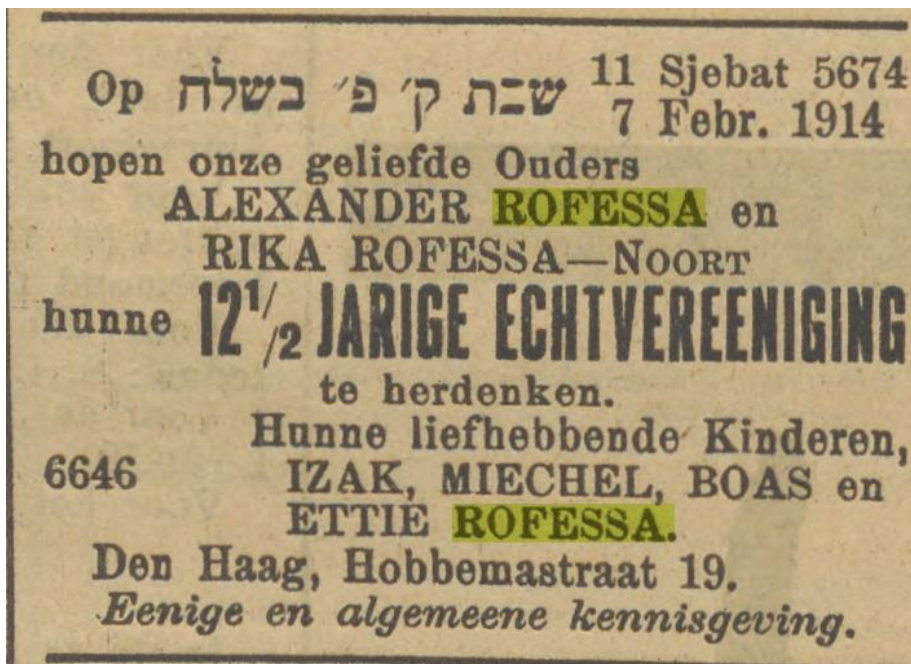

Afb. 3 Het Nieuw Israëlitisch Weekblad besteedde op 21 juni 1929 aandacht aan het huwelijksjubileum van Boas' grootouders van moederskant. Henderina Simmeren (de krant nam het niet zo nauw met haar naam) stierf enkele maanden na dit bericht en Machiel of Michel overleed in 1931.

Deze kant van de familie zal Boas minder vaak hebben ontmoet dan de Haagse Rofessa's, maar dat er contact was, blijkt wel uit het feit dat broer Isaac tussen 1927 en 1929 in Amsterdam woonde, ten huize van 'neef Velleman'. Dat moet een zoon zijn geweest van Jesajas Ruben (Jacques) Velleman en Aaltje Noort, een oudere zus van Boas' moeder. Al waren de afstanden soms groot, de Joodse gemeenschap was door allerlei familierelaties hecht met elkaar verbonden.

Jeugd en opleiding

Omdat zijn vader Alex de oudste was van acht kinderen en de eerste die trouwde, zal Boas' jeugd gekenmerkt zijn geweest door huwelijksfeesten in de Rofessa-familie. Bij zijn geboorte was alleen tante Marianna of Morjane al getrouwd. Alex was getuige geweest bij haar huwelijk. Kennelijk was hij een geziene broer, want hij trad ook op als getuige bij de huwelijken van Keetje (1910), Levie/Louis (1916) en Mietje (1918). Ook Boas en Joseph trouwden, terwijl Alex' jongste zus Dora twee kinderen kreeg zonder getrouwd te zijn. Tijdens Boas' jeugd breidde de familie zich dus gestaag uit, zeker toen er neefjes en nichtjes werden geboren.

Afb. 4 *Het Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 6 februari 1914 maakt melding van nog een heugelijke gebeurtenis. Voor het eerst zien we Boas naam in de krant, bij de advertentie ter gelegenheid van het huwelijksjubileum van zijn ouders. Hij was toen vier jaar oud.

Alle familieleden, zowel de broers van Alex als zijn zwagers, zaten in de straathandel. Dat was een beroep dat niet veel bestaanszekerheid bood. Twee jaar voordat Boas werd geboren, ging zijn vader failliet. Hij was toen winkelier in porselein, glas en aardewerk.¹ Ruim een half jaar na zijn 12,5-jarig huwelijksjubileum in 1914 ging het opnieuw mis. Ditmaal was Alex koopman in ongeregelde goederen.² Wellicht was dit de reden dat de familie moest verhuizen uit de Hobbemastraat en via een kort verblijf in de Rembrandtlaan in de Paul Krugerlaan belandde.

¹ *Nederlandsche Staatscourant* 4 april 1907.

² *Nederlandsche Staatscourant* 19 september 1914.

Van de faillissementen van zijn vader zal Boas niet veel hebben meegekregen, daarvoor was hij te jong. Op zijn zesde kwam hij in de Paul Krugerlaan terecht en sindsdien lijkt er een wat stabielere periode aangebroken voor het gezin en voor het bedrijf. Er volgde in ieder geval geen nieuw faillissement. Wel woonden ze er nauwelijks of er brak brand uit in de winkel (zie afb. 7). Gelukkig raakte er geen van de familieleden gewond en dekte de verzekering de schade.

Afb. 5 Net vijf jaar oud was Boas, toen zijn veel oudere neef Ruben Velleman (1894-1945) deze foto van hem maakte. Een vrolijk 'schooiertje'. Ruben Velleman was fotograaf bij het weekblad Het Leven.

Afb. 6 Prentbriefkaart van de Paul Krugerlaan in 1925, gezien ter hoogte van de Smitstraat naar de Loosduinsekade. Het was een van de eerste straten die net na 1900 werden aangelegd in de nieuwe arbeiderswijk Transvaal. Op de vroegste foto's is het nog een kale laan, maar ten tijde dat de Rofessa's er woonden (1916-1937) maakten de bomen en de bedrijvigheid van de winkels onder de woonhuizen het tot een gezellige straat, vol bedrijvigheid. Alex begon er een winkel in glas en aardewerk.

Afb. 7 Dit artikel verscheen in De Courant van 29 maart 1917. Op Boas, die net zijn zevende verjaardag had gevierd, zal het gebeuren grote indruk hebben gemaakt.

Behalve arbeiders die zich van buiten de stad in Den Haag vestigden, trok Transvaal veel Joden. In 1925 ging de speciaal voor dat doel opgerichte Joodse woningbouwvereniging Mischkenoth Israël wooncomplexen in Transvaal bouwen.³ In 1937 verhuisden Alex en Rika naar de door Mischkenoth Israël geëxploiteerde Wolmaransstraat. Een jaar later werd de markt, waar veel Joodse kooplieden hun brood verdienden, vanuit het centrum van Den Haag naar Transvaal verplaatst. Om te zorgen dat de Joden een hechte gemeenschap bleven, werden er tal van verenigingen opgericht. Op zeker moment waren dat er rond de tachtig.⁴ In 1911 werd bijvoorbeeld de Joodse voetbalvereniging Vitesse opgericht. De initiatiefnemers formuleerden het doel van de club als volgt: 'om het slappe joodsche lichaam lenig en sterk te maken en het verdwijnende saamhorigheidsgevoel te versterken.'⁵ In 1912 werd de naam van de club veranderd in Hvv De Ooievaars. In de jaren twintig en dertig raakte de bloeiende voetbalclub sterk met Transvaal verweven. De jonge Rofessa's zien we terug bij de schaakvereniging en bij de voetbalclub. Helaas worden meestal niet de voornamen genoemd bij krantenberichten die de namen van de winnaars vermelden, maar er viel genoeg te doen in Transvaal voor Boas en zijn broers en zusjes.

Waar de jonge Rofessa's naar school gingen is niet bekend en van een vervolgopleiding is alleen in het geval van Boas meer te vinden. Op zijn zestiende ging hij namelijk naar het Mathesis Scientiarum Genitrix (MSG) in Leiden en in 1931 voltooide hij er de vijfde klas.⁶ Aanvankelijk zal hij nog thuis hebben gewoond, maar volgens de gezinskaart van zijn ouders in het Haagse Gemeentearchief vestigde hij zich in 1930 aan de Lammermarkt 5 in Leiden. Een jaar voor zijn eindexamen. Hij zou daar ook aan de Witte Rozenstraat hebben gewoond.⁷ Het zou ook kunnen dat hij niet de volledige vijf jaar van het MSG heeft doorlopen, maar pas in 1930 begon. Hoe dan ook: van de 47 eindexamenkandidaten slaagden er 34, onder wie Boas. Het MSG (de Latijnse naam betekent: wiskunde is de moeder der wetenschappen) was al in 1785 opgericht en diende aanvankelijk om de 'land- en zeedienst bij minvermogenden te bevorderen'. Op den duur ging de school zich meer richten op fabrieksarbeiders en handwerkslieden. In feite was het een voorloper van de ambachtsschool. Het tekenonderwijs stond er in hoog aanzien. In het algemeen waren het avondopleidingen, dus waarschijnlijk werkte Boas overdag.

³ Zie J. de Leeuwe en R. Kleinegriss, 'De Joodse woningbouwvereniging Mischkenoth Israël 1920-1946. 'Alleszins aanleiding 'voor een Joodse woningbouwvereniging' in: *Jaarboek Die Haghe* (Den Haag 1916, 124-154).

⁴ Zie brochure *Joods Den Haag van de 17e eeuw tot nu* van het Haags Historisch Museum (Den Haag 2016).

⁵ Zie <https://www.joodserfgoeddenhaag.nl/hvv-de-ooievaars-een-joodse-voetbaltragedie/>

⁶ *Leidsche Courant* 16 mei 1931.

⁷ Dit adres wordt genoemd in het fotoalbum van Boas, collectie Hanneke Driever.

Afb. 8 Op deze foto uit 1921 is rechtsvoor de elfjarige Boas te zien op de Haagse 'kopschool'. Zo'n klas was bedoeld voor kinderen die nog niet oud genoeg waren voor vervolgonderwijs of om te gaan werken.

Boas' belangstelling voor techniek bleek al enkele jaren eerder uit de krant. In 1929 slaagde hij namelijk voor het toelatingsexamen van de Middelbare Technische School (MTS) in Haarlem, afdeling werktuigbouwkunde en elektrotechniek.⁸ Hij was een van de 56 kandidaten, afkomstig uit het gehele land, die werden toegelaten. Het is onduidelijk of hij toen al op het MSG zat, of pas later naar die school is gegaan, maar in ieder geval heeft Boas voor zover bekend niet in Haarlem gestudeerd. Nadat hij in 1931 zijn diploma aan het MSG had behaald, studeerde hij daar verder en in juni 1934, slaagde hij met 16 anderen voor het eindexamen elektrotechniek.⁹ Sinds januari van dit jaar woonde hij weer bij zijn ouders aan de Krugerlaan. In september slaagde hij aan het MSG voor een opleiding tot leerling-instrumentmaker. Een vakantiecursus.¹⁰ Het MSG organiseerde namelijk de theoretische opleiding van leerlingen van de Leidse Instrumentmakersschool (LIS).

⁸ *Haarlem's Dagblad* 20 juli 1929.

⁹ *Haagsche Courant* 25 juni 1934.

¹⁰ *Rotterdamsch Nieuwsblad* 17 september 1934.

Afb. 9 De opleiding voor instrumentmakers was ontstaan op initiatief van de natuurkundige H. Kamerlingh Onnes. Wetenschappers waren veel tijd kwijt met het maken van hun eigen instrumenten en in samenwerking met het MSG werd een opleiding aan het Kamerlingh Onnes Laboratorium aangeboden. De foto toont 'de jongens van het Lab' in 1933. Rechts op de voorste rij Boas, keurig in pak.

Aangezien het gebruikelijk was dat alle geslaagden van middelbare en hogere opleidingen in de landelijke kranten werden gepubliceerd en we daarin behalve Boas geen Rofessa tegenkomen, is het aannemelijk dat zijn broers en zussen geen vervolgopleiding volgden. Toen Boas zijn eindexamen elektrotechniek deed, had zijn broer Machiel, die zich Michel noemde en binnen het gezin Chel werd genoemd, zijn eigen reclamestudio. In 1932 was hij verloofd met de acht jaar jongere Haagse slagersdochter Branca Schuijer en in 1935 trouwde hij met haar. Isaac was getuige. Isaac, de oudste van de Rofessa's, was musicus. Vanaf 1927 woonde hij korte periodes door het gehele land: Amsterdam, Zeist, Rotterdam, Utrecht, maar hij keerde steeds terug naar Den Haag. In 1919 trad hij onder de naam Jacques Rofessa voor het eerst publiekelijk op samen met het Haagsche Tram-mannenkoor.¹¹ Hij speelde cello. In 1920 werd hij samen met enkele andere musici door de radio-pionier Willem Idzerda gevraagd om het eerste live-muziekoptreden voor de radio te verzorgen.

¹¹ *Het Vaderland* 24 november 1919.

Als dank kregen de deelnemers een bakje meikersen en een sigaar.¹² Onder de muzikanten was ook M. Velleman. Waarschijnlijk was dit neef Michel, de zoon van tante Aaltje Noort. Hij was wat ouder dan Isaac en trad regelmatig als professor Ben-Ali-Libi op als 'humoristisch goochelaar'. In 1915/1916 woonde hij met zijn vrouw Anna Speijer in Den Haag. Hij stond toen te boek als handelsreiziger. Ook Isaac Rofessa zal naast zijn cellospel andere inkomstenbronnen hebben gehad. Met onder meer dezelfde M. Velleman verzorgde Isaac in 1920 het muzikale gedeelte van een Chanoeka-bijeenkomst van het Haagse Joodsch Tehuis.¹³

Afb. 10 Advertentie in de Haagsche Courant van 7 juni 1934. Volgens telefoonboeken uit deze periode (waarin Machiel reclametekenaar en -ontwerper wordt genoemd), was de studio tot 1937 gevestigd aan de Zuidwal 32 in Den Haag, in 1938 en 1939 op Herman Costerstraat 276 en daarna op Wolmaransstraat 292.

Afb. 11 Vroege advertentie van Michel Velleman als Ben-Ali-Libi, humoristisch goochelaar uit Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage 23 oktober 1916.

¹² Het Parool 30 april 1966.

¹³ Nieuw Israelietisch Weekblad 2 juli 1920.

Later komt de naam van Jacques Rofessa, cellist, ook voor bij niet-Joodse bijeenkomsten. Toen hij in 1927 in Amsterdam woonde, trad hij bijvoorbeeld op tijdens een Kerstbijeenkomst in de Vrije Religieuze Tempel.¹⁴ Dit gebouw was een jaar eerder gebouwd aan het Daniël Willinkplein en was bedoeld als plaats van bijeenkomst voor theosofen, die geen specifieke religie aanhingen, maar een wijsheidsleer gebaseerd op meerdere godsdiensten. Of Isaac zelf theosoof was, is niet bekend. In de jaren dertig lijkt hij wel interesse te hebben voor een variant van het socialisme. In 1936 speelde hij op Tweede Kerstdag op een bijeenkomst van de Vereniging Bellamy in Den Haag waar een lezing werd gehouden met de titel 'De blijde boodschap voor de maatschappelijk en sociaal onterfden'.¹⁵ De Amerikaanse utopist Edward Bellamy propageerde een maatschappij waar absolute gelijkheid heerste. In tegenstelling tot Karl Marx geloofde Bellamy echter dat deze ideale samenleving niet door klassenstrijd maar juist door samenwerking tussen de klassen zou worden bereikt. Uiteraard hoeft Isaac niet per se de ideologie te hebben zijaangehangen van de plaatsen waar hij optrad, maar dat hij maatschappelijk geëngageerd was, zou gezien de tijd waarin hij leefde niet verwonderlijk zijn.

Wellicht speelde godsdienst voor de jongste generatie Rofessa's niet zo'n belangrijke rol. Op een Archiefkaart van Boas in het Amsterdamse Stadsarchief staat aangetekend: '6 mei 31 verklaard tot geen kerk te behoren'. Dat moet dus zijn geweest in de tijd dat hij in Leiden woonde en voor instrumentmaker leerde.

Afb. 12 Een foto uit 1934 met van links naar rechts Boas' zus Ettie en zijn ouders Alex en Rika.

¹⁴ *Het Volk. Dagblad voor de Arbeiderspartij* 24 december 1927.

¹⁵ *Haagsche Courant* 24 december 1936.

Afb. 13 Chel (links) en Jacques, de oudere broers van Boas.

Afb. 14 Rina (links) en Ettie, de jongere zussen van Boas.

Roerige tijden

De jaren 1930 werden gekenmerkt door enerzijds economische malaise en anderzijds toenemend antisemitisme, met name door het aan de macht komen van Adolf Hitler in Duitsland. Het is hier niet de plaats voor een uitgebreide verhandeling daarover, maar twee voorbeelden geven aan dat de Rofessa's met beide te maken kregen.

In 1932, midden in de economische crisis, ging oom Boas Rofessa, de broer van Alex failliet. We weten al dat ook Alex twee keer failliet werd verklaard en zijn broers Louis en Joseph was dat in respectievelijk 1925 en 1928 overkomen.

Afb. 15 Haagsche Courant 27 april 1922. Boas Rofessa was koopman in cartonnage-artikelen en handelde onder de naam J. Verveer & Co. Joël Verveer, van huis uit boekbinder, was zijn zwager. De cartonnagefabriek bestond ruim twintig jaar en was op verschillende adressen gevestigd. Opvallend is dat Boas degene was die failliet werd verklaard en niet Joël Verveer. Toen die laatste in 1936 op vijftigjarige leeftijd overleed, werd hij omschreven als 'cartonnagemedewerker'. Samen met zijn drie zoons dreef hij nog steeds een fabriek in kartonnen dozen, maar nu in Voorburg. Van Boas horen we niets meer.

Behalve dat het economisch moeilijke tijden waren voor Joodse kooplieden, zal bij de Rofessa's in deze jaren ook veel zijn gesproken over het toenemende antisemitisme. Boas' zus Ettie trouwde in 1938 met de bakker/marktkoopman Moritz Moses Jacob Cohen, een Duitse Jood uit Aurich die met het aan de macht komen van Hitler in 1933 naar Nederland was gevlucht en in Den Haag terecht kwam. Alleen al daarmee kwam de rassenhaat dichterbij, maar dat werd nog duidelijker toen in 1941 Moses' broertje Josef Israel (Jupp) Cohen in Hamburg ter dood werd gebracht vanwege 'Blutschutzgesetz'.¹⁶ Dit was een onderdeel van de in 1935 ingevoerde Neurenberger wetten, waarin onder meer werd bepaald dat huwelijken en buitenechtelijk geslachtsverkeer tussen Duitse Joden en 'Deutschblütigen' onder de term 'Rasseverrat' vielen.

Jupp was een jonge vent, een monteur die in 1938 aan boord ging varen van de sleepboot *Reiher*. In augustus 1939 passagierde hij met enkele andere bemanningsleden in Wendemark, een klein dorpje aan de Elbe. In een kroeg ontmoette hij Gertrud, een pasgetrouwde Duitse, van wie de echtgenoot zich aan het front bevond.

¹⁶ Voor het gehele verhaal zie: <https://stolperstein-geschichten.de/geschichten/josef-cohen/#>

Ze zoenden en toen de kroeg om drie uur 's nachts sloot, volgde Gertrud de naar hun schip terugkerende bemanning. Ergens in de velden langs de weg hadden de twee geslachtsgemeenschap. Jupp pochte er de volgende dag over tegen zijn collega's, waarop de kapitein de jonge Jood die zich had vergrepen aan een Arisch meisje aangaf bij de politie. Toen dit Jupp ter ore kwam, nam hij de benen. Naar zijn broer Moses in Den Haag. Later verklaarde hij dat hij het adres niet kon vinden, wat goed mogelijk is gezien de vele verhuizingen van Moses Cohen en Ettie Rofessa. Terug in Duitsland werd Jupp gearresteerd. Hij was een van de drie Joodse mannen, die tussen 1935 en 1945 vanwege 'Rassenschande' in Hamburg ter dood werden gebracht. Hij was 24 jaar oud, het was 1941 en de Tweede Wereldoorlog was al volop aan de gang.

Afb. 16 Jupp Cohen (1917-1941), de jongere broer van Boas' zwager Moses.

We weten niet of aan de hand van deze voorbeelden de gesprekken van de Rofessa's over de crisis en het antisemitisme gingen, maar waarschijnlijk is dat wel. Misschien dachten ze erover om Nederland te ontvluchten, maar Boas had andere zaken aan zijn hoofd. De leerling-instrumentmaker wilde carrière maken en zocht na al die jaren van studie passend werk...

Hembrug

Na het voltooien van zijn opleiding aan het MSG in Leiden, woonde Boas in 1934 een jaar bij zijn ouders. Wat hij toen voor werk deed is niet bekend. Op 22 december 1934 verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij onderdak vond op Vechtstraat 38 II ten huize van de weduwe Beijer. De Vechtstraat lag in de Rivierenbuurt, waar veel Joden woonden. Of de weduwe Beijer ook Joods was, is niet bekend en ook niet hoe Boas bij haar terecht kwam. Aanvankelijk was er op zijn gezinskaart ingevuld dat hij geen godsdienst had, maar dat is doorgestreept en veranderd in P.I.: Portugees Israëliisch. Een andere bijzonderheid op de kaart is dat zijn beroep staat vermeld als instrumentmaker en daarachter, slecht leesbaar, Hembrug. Dit zal verwijzen naar het Hembrugterrein op de grens van Amsterdam en Zaandam, waar sinds het einde van de negentiende eeuw de Artillerie-Inrichtingen wapens en munitie voor het Nederlandse leger produceerden. Daar konden ze wel mensen gebruiken. Vanaf 1932 liep als gevolg van de Duitse herbewapening en het dreigende oorlogsgevaar het personeelsbestand en de militaire productie flink toe. Werkten er eind 1932 nog 1.250 mensen, in 1937 was dit aantal gestegen tot 2.400. Zeker bij oorlogsdreiging steeg het aantal werknemers snel tot grote hoogte: in 1917 (Eerste Wereldoorlog) werkten er bijna 8.500 mensen, in 1939 (aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog) ongeveer 5.300.¹⁷

Afb. 17 De Amsterdamse Rivierenbuurt leek wel wat op de Transvaalbuurt in Den Haag, waar Boas vandaan kwam. Een geheel nieuwe arbeiderswijk, die in de jaren twintig werd gebouwd. Vanwege de crisisjaren stonden er veel woningen leeg, maar na het aan de macht komen van Hitler in Duitsland (1933) betrokken veel gevluchte Duitse Joden de Rivierenbuurt. Deze ansichtkaart van de Vechtstraat dateert uit 1927, enkele jaren voordat Boas er kwam wonen.

¹⁷ Over de geschiedenis van de Hembrug zie onder meer <https://zaansmuseum.nl/hembrug-museum/bedrijfsgechiedenis/>

Vanuit de Vechtstraat was het nog een hele reis naar de Artillerie-Inrichtingen: eerst naar het Hempontplein in het Westelijk Havengebieden vandaar met de pont naar de overkant van het Noordzeekanaal. De Rivierenbuurt had echter goede tramverbindingen, die Boas tussen 1934 en 1936 dagelijks zal hebben gebruikt om op zijn werk te komen. Een enorm complex afgebakend met hekken en voorzien van strenge beveiliging. In de jaren na de Eerste Wereldoorlog werd niet alleen voor Defensie gewerkt, er werd ook giet-, smeed-, draai- en freeswerk uitgevoerd voor particuliere bedrijven. Een andere activiteit was het ombouwen van automobielen tot PTT- of ambulancewagens. Vanaf 1933 steeg de militaire productie weer.

Afb. 18 Deze luchtfoto, die ergens tussen de jaren twintig en veertig werd gemaakt, toont het Noordzeekanaal met linksonder de Hembrug en aan de overkant het 42 hectare grote complex van de Artillerie-Inrichtingen. De grote halfronde loods rechtsboven is het Steenkolendepot van de Koninklijke Marine.

Wat Boas als instrumentmaker precies bij de Hembrug deed is niet bekend, maar waarschijnlijk werkte hij bij de afdeling Optiek en Instrumentmakerij in het zogenoemde Optiekgebouw. Daar werden bijvoorbeeld meet- en sorteermachines voor hulzen en kogels gemaakt, maar ook civiele

instrumenten. De afdeling was in 1926 van Delft naar de Hembrug verplaatst en ging in 1939 weer terug naar Delft, waar rond 1941 deze topsterktemeter voor brillenglazen werd vervaardigd. Boas' verblijf in Amsterdam en zijn werk bij de Artillerie-Inrichtingen duurde een jaar. In de week van 13 tot 16 juli 1936 werd hij als leerling instrumentmaker ingeschreven in Wageningen.¹⁸ In een pension aan de Lawickse Allee 41, waar zich vaker mensen van buiten Wageningen vestigden. In 1933 waren dat bijvoorbeeld een zekere H. Venema, een leraar middelbaar onderwijs uit Renkum en B.A. Stadig, een leerling bakkerij/maalderij uit Amersfoort.¹⁹

Afb. 19 Deze prentbriefkaart geeft een beeld van de Lawickse Allee in Wageningen omstreeks 1930. Op de weg zijn de sporen te zien van de Oosterstoomtram die al sinds 1885 Rhenen met Arnhem verbond. Voor Boas moet deze omgeving een groot verschil hebben gemaakt met de stedelijke woonblokken waaraan hij gewend was.

Omstreeks 1900 waren in Wageningen de meeste van de 9.000 inwoners werkzaam in de sigarenindustrie, de baksteenindustrie en de landbouw. Tussen 1900 en 1940 nam de bevolking elk decennium met zo'n 3.000 mensen toe. Weliswaar nam het belang van de sigarenindustrie na 1930 af en was de baksteenindustrie al vanaf de eeuwwisseling op zijn retour, maar de

¹⁸ *Arnhemsche Courant* 18 juli 1936.

¹⁹ *Wageningsche Courant* 20 september en 4 oktober 1933.

Landbouwhogeschool met de bijbehorende laboratoria en de in het naburige Ede gevestigde textielindustrie (AKU - Algemene Kunstzijde Unie) boden veel werkgelegenheid. Vandaar dat aan de Lawickse Allee nogal wat pensions waren gevestigd. Boas had werk gevonden bij een voor Wageningen nieuw instituut: het Nederlands Scheepsbouwkundig Proefstation (NSP) aan de Haagsteeg (toen nog Kapelleveensche Laan genoemd), slechts een paar minuten lopen van zijn kostadres.

Van een grote Joodse gemeenschap was in Wageningen geen sprake. Waren er in 1870 nog ruim honderd Joodse inwoners, veel van hen trokken naar de grote steden en in 1940 waren er nog veertig over, onder wie enkele studenten. Het is goed mogelijk dat Boas in zijn vrije tijd naar Amsterdam reisde. Twee jaar nadat hij zich in Wageningen vestigde, trouwde hij namelijk met Anna Blom.

Boas kende Anna al sinds 1933, dus voordat hij zich in Amsterdam vestigde.²⁰ Ze woonde in de Biesboschstraat 89-I, in de Rivierenbuurt, en was de dochter van Joseph Blom en Klaartje Goudsmit. Annie, zoals ze werd genoemd, was drie jaar jonger dan Boas. Anna's vader verdiende zijn brood in de straathandel en staat te boek als venter, (bloemen)koopman en grossier.

Het fotoalbum van de twee geeft een mooi beeld van hun vijf verkeringsjaren.

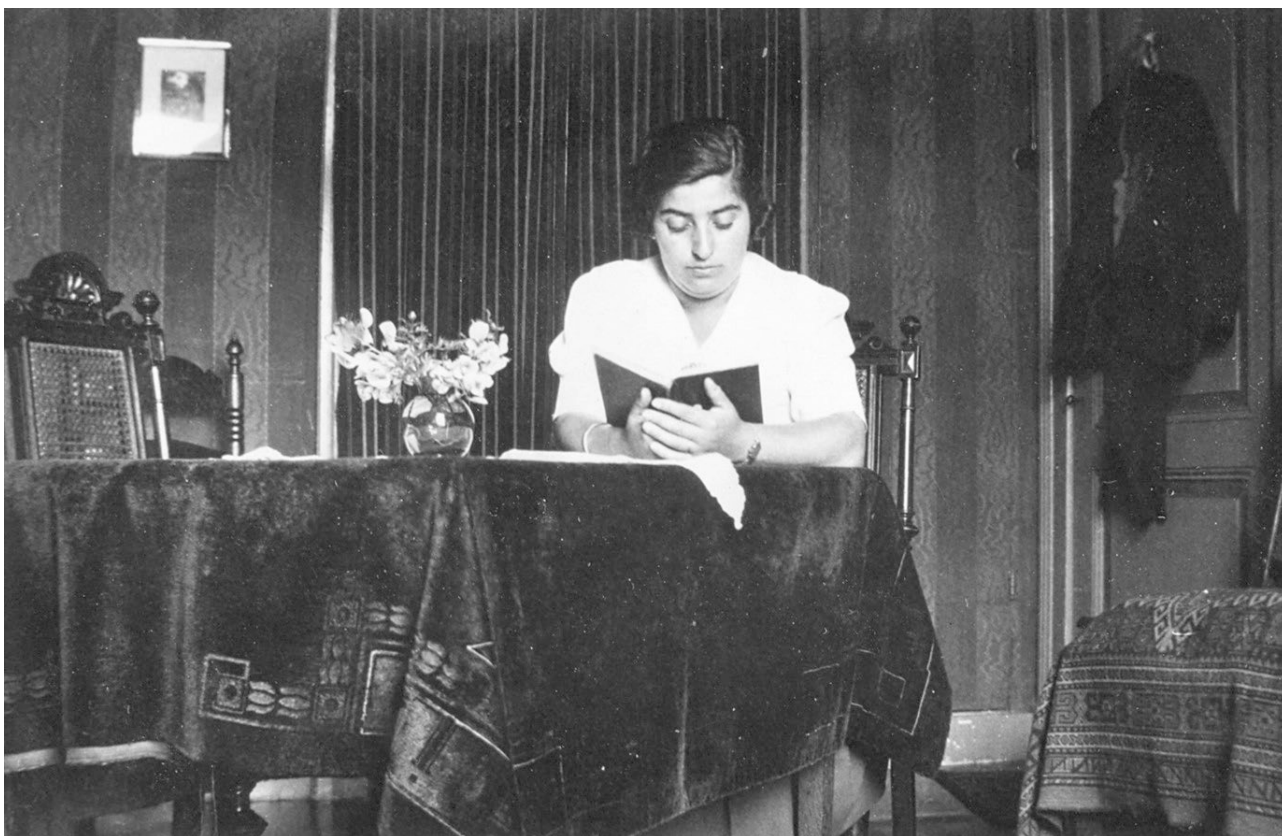

Afb. 20 Portret van Anna Blom

²⁰ Dit wordt vermeld in de podcast die over Boas en Anna is gemaakt en die is gebaseerd op het fotoalbum van het tweetal. Te beluisteren op <https://joodserfgoedwageningen.nl/podcast-boas-roffesa-en-anna-blom/>

Afb. 21 De verkeringstijd was een periode van onbezorgd genieten, vooral in de zomermaanden. Als Annie in Den Haag was, gingen ze naar Scheveningen Haar strandjurk was versierd met een bootje met in de zeilen de letters haar initialen A.B. (of Annie en Book, zoals ze Boas noemde).

Afb. 22 In 1936 bezoekt Anna haar verloofde in zijn kosthuis in Wageningen. Ze logeerde in een pension aan de overkant en ze maakten samen uitstapjes.

Afb. 23 Toen Boas' broer Chel en schoonzus Branca (links op de foto) in 1937 hun dochtertje Rachel kregen, genoot Anna zichtbaar van haar nichtje.

Eerste jaren bij het Nederlands Scheepsbouwkundig Proefstation (NSP)

Lang was geaarzeld over het nut en de noodzaak van een Nederlandse 'sleeptank', waar proeven met scheepsmodellen konden worden gedaan. Maar in 1929 was de knoop doorgehakt: enkele grote stoomvaartmaatschappijen brachten in samenwerking met het Rijk het benodigde geld bijeen voor de bouw van het Nederlands Scheepsbouwkundig Proefstation. In Wageningen kon men niet alleen goedkoop grond voor het complex kopen, die plaats lag ook centraal in het land en er hoefde daar niet te worden geheid onder het enorme waterbassin, zoals in het westen van het land. Bij de opening op 9 mei 1932 waren er in het complex behalve de daadwerkelijke sleeptank ook een modellenwerkplaats en een instrumentmakerij. Die laatste ruimte werd de werkplek van Boas, die in juli 1936 als leerling-instrumentmaker bij het NSP begon. Hoe hij heeft gehoord over het Wageningse Proefstation is niet bekend. Misschien bezocht hij de HISWA-tentoonstelling die in 1935 in Amsterdam werd gehouden en zag daar de opengewerkte maquette van het NSP. Het meest in het oog lopend was het 160 meter lange bassin, 10,5 meter breed en 5,5 meter diep met verstelbare bodem. Hier werden de scheepsmodellen getest. Aan de achterzijde bevonden zich kantoren en werkplaatsen. De wagen in het midden van de sleeptank kon via rails worden bewogen en bevatte de benodigde meetinstrumenten. In een krant uit 1932 werden dit 'wonderen van instrumentmakerskunst' genoemd. Het NSP was dus het neusje van de zalm voor een instrumentmaker als Boas. Zeker is dat hij zich in een andere wereld begaf dan die waarin de rest van zijn familie verkeerde.

Vergeleken met de Artillerie-Inrichtingen, waar meer dan duizend mensen werkten, zal vooral de kleinschaligheid een hele verandering zijn geweest. Bij het NSP werkten slechts 33 personeelsleden, onder wie een chef-instrumentmaker, drie instrumentmakers en drie leerling-instrumentmakers.²¹ Toen Boas daar medio juli begon, zullen de gesprekken ongetwijfeld nog zijn gegaan over de recente proeftocht van de *Chahsevar*, die op 4 juli had plaatsgevonden. Het jacht, gebouwd voor sjah Reza Palevi van Iran, had veel media-aandacht getrokken.

²¹ Archief MARIN Wageningen, Jaarverslag NSP 1936.

Afb. 24 Het NSP gezien vanaf de voorzijde. De instrumentmakerij, waar Boas werkte, was gevestigd op de eerste verdieping, achter de hoge ramen. Rechtsachter het begin van de sleeptank.

In eerste instantie zal Boas hebben moeten wennen aan het werk en de bezigheden op het NSP. De maritieme wereld was hem vreemd. Misschien heeft hij zich verbaasd over de aandacht die er voor het proefstation bestond. Vanachter zijn werkbank zag hij heel wat groepen bezoekers voorbijtrekken, waarvan het bezoek van een Deense prins in 1937 een hoogtepunt vormde. Internationale bezoekers waren geen uitzondering en er werkten voor kortere of langere tijd ook buitenlandse ingenieurs op het NSP. Misschien was Boas wel betrokken bij de proefnemingen met modellen van het nieuwe koninklijke jacht, de *Piet Hein*: het nationale geschenk ter gelegenheid van het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard in 1937. Als aandeel in de huldeblijk voerde het NSP de proeven uit.

In 1937 mocht Boas voor het eerst mee met het bedrijfsuitje. Op 10 april ging het voltallige personeel naar Rotterdam, onder leiding van directeur ir. Laurens Troost. Daar werd bij de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij de tewaterlating van het stoomschip *Nieuw Amsterdam* bijgewoond, het grootste passagiersschip van Nederland. Koningin Wilhelmina verrichtte de doop van het schip.

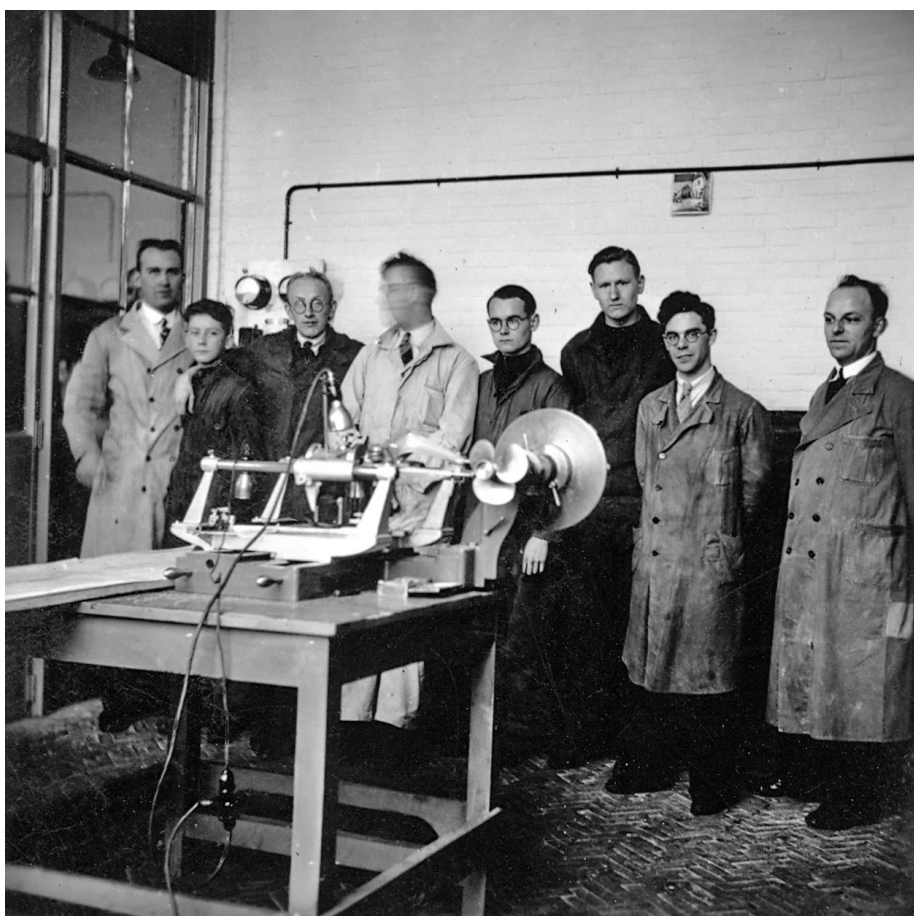
Afb. 25 Ergens in de mensenmassa die op 10 april 1937 de doop van de Nieuw Amsterdam bijwoonde, bevond zich ook Boas Rofessa.

Op 11 mei 1938 bezochten de inmiddels 38 personeelsleden van het NSP het Koloniaal Museum in Amsterdam. Daar werd een tentoonstelling met maar liefst 500 door particulieren gebouwde modellen van het motorschip *Oranje* bezichtigd.²² Het gezelschap kreeg vervolgens een rondleiding bij de Hoogovens in Velsen. Boas maakte die dag enkele foto's die later in zijn fotoalbum terechtkwamen. In datzelfde jaar werd de instrumentmakerswerkplaats van het NSP uitgebreid. Onduidelijk is of dat voor of na het brandje in de instrumentmakerij was, dat ertoe leidde dat alle machines in de ruimte helemaal uit elkaar moesten worden gehaald en schoongemaakt.

²² Een beeld hiervan is te zien in deel 1 van de elfdelige Polygoon-bedrijfsfilm 'Van kielplaat tot zeekasteel' over de bouw van de *Oranje*. Hierin ook beelden van de testen die bij het NSP waren uitgevoerd.

Afb. 26 Ergens uit deze periode dateert deze foto van de instrumentmakerij, waarop we Boas links in een stofjas achter een werkbank zien staan. De ramen op de achtergrond zijn herkenbaar op afb. 24.

Afb. 27 Een soortgelijke stofjas draagt Boas (tweede van rechts) op deze foto bij een scheepsschroef. Op beide foto's heeft hij een glimlach op zijn gezicht.

Het jaar 1938 was een bijzonder jaar, want op 12 januari trad Boas in Amsterdam in het huwelijk met Anna Blom.

Afb. 28 Op de officiële trouwfoto heeft Boas zijn stoffas verwisseld voor een pak. Het serieus kijkende echtpaar wordt geflankeerd door de twee jongste zusjes van Annie Blom: Marie Henrietta van 13 en Betty van 8.

No. 13.

Heden *twalf Januari* negentienhonderd acht en dertig
 verschenen voor mij, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand van Amsterdam, ten einde
 een huwelijk aan te gaan:

Roffesa, Boas, instrument-
 maker, geboren te *s Gravenhage*,
 wonende te *Hageningen*, oud acht
 en *twintig* jaar, meerderjarige
 zoon van: *Roffesa, Alexander*,
 oud een en *zestig* jaar, — koopman en
Noort, Rachel, oud negen en *vijftig* jaar,
 zonder beroep, beiden wonende te
s Gravenhage en

Blom, Anna, zonder beroep,
 geboren en wonende alhier, oud
 vijf en *twintig* jaar, meerderjarige
 dochter van: *Blom, Joseph*, oud
vijftig jaar, — grossier en Goudsmid,
Klaartje, oud achttien *veertig* jaar,
 zonder beroep, beiden wonende alhier.
 Beider ouders verklaarden mij
 toestemming tot dit huwelijk te geven.

De afkondiging tot dit huwelijk is onverhinderd geschied, alhier en te *Hageningen*

Bruidegom en bruid verklaarden mij, elkander aan te nemen tot echtgenooten en
 getrouwelijk alle plichten te zullen vervullen, welke door de wet aan den huwelijken
 staat zijn verbonden.

Daarop heb ik, in naam der wet, verklaard, dat zij door het huwelijk aan elkander zijn
 verbonden.

Als getuigen waren tegenwoordig: *Roffesa, Isaac*
 broeder des bruidegoms, cellist,
 oud zes en *dertig* jaar, wonende
 te *s Gravenhage* en *Blom, Isracl*,
 broeder der bruid, koopman, oud zes en
twintig jaar, wonende alhier.

Waarvan akte, welke overeenkomstig de wet is voorgelezen.

<i>B. Roffesa</i>	<i>J. Goudsmid</i>
<i>Anna Blom</i>	<i>R. Roffesa</i>
<i>Roffesa</i>	<i>J. Blom</i>
<i>R. Roffesa</i>	<i>M. Blom</i>
<i>Boas</i>	

Afb. 29 Op de trouwakte tekent Boas linksonder met de naam Roffesa, met dubbel ff en een enkele s. Zo werd de familienaam wel vaker geschreven. Daaronder Anna's handtekening en de namen van Boas' ouders (geschreven als Rofessa). Rechts de handtekeningen van Anna's ouders en die van de getuigen: Boas' broer Isaac (ook Roffesa) en Anna's broer Israël Blom.

Het kersverse echtpaar vestigde zich aan de Gravinnestraat 2 in Wageningen.²³ Een mooie ruime nieuwbouwwoning in een rijtje van drie. De familie zal er jaloers op zijn geweest. Als Boas naar zijn werk liep deed hij er ongeveer een kwartier over. Al snel raakten ze goed bevriend met de overburen Jos en Nel van Nellestijn - de Vries.²⁴

Het lijkt een mooi begin van een fijn huwelijksleven, maar op het wereldtoneel was er veel gaande. Het NSP-jaarverslag van 1938 besloot, ondanks de zorgelijke tijden, toch optimistisch: 'Tenzij de gespannen politieke toestanden in Europa aanleiding zouden geven tot een terugslag, mag het komende verslagjaar met gepast optimisme tegemoet gezien worden.'

Afb. 30 De Gravinnestraat, waar Boas en Anna gingen wonen, ligt zo'n 400 meter rechts buiten deze luchtfoto van Wageningen. Iedere dag liep of fietste Boas naar het NSP, dat linksboven op de foto in de weilanden is te zien.

²³ *Arnhemsche Courant* 22 januari 1938.

²⁴ Informatie uit de podcast over Boas en Anna.

Laatste jaren bij het NSP

De 'politieke toestanden' waarvan het jaarverslag van 1939 sprak, hadden alles te maken met de Duitse gebiedsuitbreidingen. Drie maanden na het huwelijk van Anna en Boas stemden in het Verdrag van München Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk in met de Duitse annexatie van Sudetenland (Tsjecho-Slowakije). De voorwaarde daarbij was dat dit Hitlers laatste annexatie zou zijn. Op 1 september 1939 viel Duitsland echter Polen binnen en begon officieel de Tweede Wereldoorlog.

Boas zal zich om nog heel wat meer zorgen hebben gemaakt dan over gebiedsuitbreiding. Het antisemitisme werd steeds duidelijker. Of hij zich op zijn werk als Joods profileerde, weten we niet en of hij zijn zorgen tegen zijn collega's of vrienden uitsprak ook niet. Het jonge echtpaar zal echter met angst hebben gelezen over de Duitse Kristallnacht van 9 op 10 november 1938. Een pogrom waarbij 267 synagogen in brand werden gestoken, 7.500 winkels en bedrijven van Joden werden vernield, 1.000 Joodse mannen en jongens werden gearresteerd en 92 Joden werden vermoord. De Duitse Joden sloegen massaal op de vlucht, maar in december sloot Nederland, in navolging van Zwitserland en de Scandinavische landen, de grens voor deze vluchtelingenstroom.

Op het NSP ging het gewone leven door. In 1939 steeg het aantal personeelsleden tot boven de veertig, hoewel er aan het einde van dat jaar wel 14 van de 44 werknemers in militaire dienst waren.²⁵ Boas behoorde daar niet toe, zo blijkt uit een document in het NSP-archief, want hij was afgekeurd voor de militaire dienst.²⁶ Uit het document blijken ook de namen van zijn directe collega's uit dat jaar: chef-instrumentmaker A. Luteyn (29 jaar oud), instrumentmakers R. Vuurman (31 jaar), J. Koolen (29 jaar) en J.H. Elbers (21 jaar) en leerling-instrumentmakers P. Homburg (20 jaar), H. van Nieuwenhuysen (18 jaar), L. Beumer (19 jaar) en B. Navest (16 jaar). Het was een jong team, waarin Boas als 30-jarige de op een na oudste was. Aan de salarissen, die ook op het document staan is de rangorde onder de instrumentmakers af te leiden: chef Luteyn verdiende 175 gulden per maand.

²⁵ Archief MARIN Wageningen, Jaarverslag NSP 1939.

²⁶ Met dank aan Ben Pieffers. Bij de vermelding van de leeftijden ben ik ervan uitgegaan dat het stuk uit 1939 dateert.

De instrumentmakers werden per week betaald: Koolen 32,16 gulden, Vuurman en Rofessa 27,36 gulden en Elbers 16,80 gulden. Ook de leerlingen kregen een weksalaris: Homburg 12,96 gulden, Van Nieuwenhuysen 10,08 gulden en Beumer en Navest 2,40 gulden. Boas had dus duidelijk carrière gemaakt sinds hij in 1936 als leerling in dienst was gekomen.

In juli 1939 had het voltallige personeel een bedrijfsuitje naar Amsterdam. Eerst werd daar het motorschip *Oranje* bezichtigd, het bij het NSP beproefde grote passagiersschip, waarvan de bouw gestaag vorderde. Na de koffiemaaltijd togen de Wageningers naar Schiphol.

Afb. 31 Een deel van het NSP-personeel voor een vliegtuig van de KLM op Schiphol tijdens het bedrijfsuitje op 6 juli 1939. Staande links Boas Rofessa.

Afb. 32 Boas op het NSP aan het werk met een meetinstrument om de bladstand van schroeven te controleren en dus de kwaliteit van de gemaakte schroef.²⁷

Afb. 33 Boas' belangstelling voor schepsschroeven blijkt ook uit de laatste vakantiefoto's in het familiealbum. Boas en Anna gingen in 1939 naar het buitenland: er zijn foto's uit Luik en wellicht werd deze foto gemaakt in Duitsland. DEMAG (Deutsches Maschinenbau-Aktiengesellschaft) was in Duisburg gevestigd en op de schroef staat Fried. Krupp.

²⁷ Met dank aan Liselotte van Zaanen en Frank van der Wal.

Met spanning werd binnen het NSP uitgezien naar de installatie van een cavitatietank. Hierdoor kon onderzoek worden gedaan naar de gevolgen van het verschijnsel dat rondom een sneldraaiende schroef de plaatselijke druk lager wordt dan de dampdruk van het water, waardoor gasbelletjes ontstaan. Die cavitatie kan schade aan de schroef veroorzaken, maar ook ongewenste geluiden en trillingen in het schip. Tussen april en juni 1940 werd de nieuwe tank in Wageningen gemonteerd, precies in de tijd dat de Duitsers, Nederland bezetten.

Voor de Rofessa's vond in deze tijd een persoonlijk drama plaats: op 30 mei 1940 stierf Boas' vader Alex, een dag voor zijn 64e verjaardag.

COMMISSARIAAT VAN POLITIE
DELFT

Deze vergunning moet op eerste vordering worden vertoond.

Namens den Heer Burgemeester van Delft verleent de Commissaris van Politie verlof tot vervoer van het lijk van:

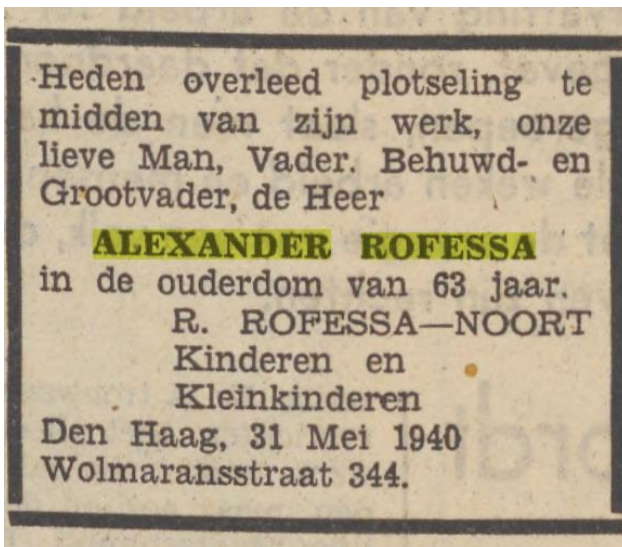
Alexander Rofessa
van *Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft*
naar *grens Delft - Rijswijk (2-11)*
op *Donnerdag 30 mei 1940*, des *na* middags ten *8⁰⁰* ure.
Overleden in *Delft* op *30 mei 1940*.
DELFT, den *30 mei 1940*.

Art. 195 A.P.V. De Commissaris van Politie.

122-1000-5-'31.

Afb. 34 Om twee uur in de middag van donderdag 30 mei 1940 stierf Alexander Rofessa, terwijl hij in Delft aan het werk was. Zijn lichaam werd overgebracht naar het Oude en Nieuwe Gasthuis in Delft en met toestemming van de commissaris van politie om acht uur 's avonds naar Den Haag vervoerd.

Afb. 35 Alex Rofessa's overlijdensbericht verscheen in twee kranten: Het Volk, Dagblad voor de Arbeiderspartij en het Utrechts Volksblad, sociaal-democratisch dagblad. Dat geeft wel aan waar zijn politieke voorkeur lag. De familie was inmiddels uitgebreid met drie kleindochtertjes: Machiel en zijn vrouw Branca waren de ouders van Rachel (1937) en Rebekka (1939) en Esther had in 1939 met Moses Cohen ook een dochter gekregen: Jettchen.

Het overlijden van Alex gebeurde direct na de Duitse inval in Nederland. Voor Boas en Anna was die erg ingrijpend geweest. Vanwege de centrale ligging in oorlogsgebied was Wageningen namelijk op 10 mei 1940 geëvacueerd. In de vroege morgen lukte het bij het NSP nog net om de vertrekkende personeelsleden wat geld mee te geven en om de kas, het archief en kostbare apparaten in veiligheid te brengen.²⁸ Vanaf 15 mei, toen Nederland capituleerde, druppelden de Wageningers weer binnen. Het NSP bleek wel wat glas- en inbraakschade te hebben, maar was er relatief goed vanaf gekomen. Sommige personeelsleden waren echter al hun bezittingen of een deel daarvan kwijtgeraakt. Op 23 mei werden de werkzaamheden hervat. Ook de veertien mannen die waren gemobiliseerd keerden geleidelijk aan terug, met uitzondering van een dertigjarige leerling-tekenaar. Camille Johan Jens diende als stoker-olieman bij de Koninklijke Marine. Hij kwam met 41 andere Nederlanders en drie Britten op 19 november 1940 om in het Skagerrak, aan boord van de onderzeeboot O22.²⁹

²⁸ Archief MARIN Wageningen, Jaarverslag NSP 1940.

²⁹ In 1993 werd het wrak van de O22 bij toeval teruggevonden. Het had zo weinig schade, dat wordt vermoed dat de onderzeeboot als gevolg van technische problemen is gezonken. De zoon van commandant J.W. Ort, Commandeur b.d. H.M. Ort, schreef hierover *Hr.Ms. K XVII en Hr.Ms. O-22. De onderzeeboot die in 1940 verloren ging en in 1993 werd teruggevonden* (Amsterdam 1995). Voor een uitzending hierover en over de herdenkingsceremonie in 1996 zie <https://www.youtube.com/watch?v=CAqxR0bv5nA>

Waar Boas en Anna in deze dagen zijn geweest is niet bekend. Op een lijst die was opgesteld voor evacuatie, was Boas ingedeeld bij een groep personeelsleden die naar IJsselmonde zou gaan.³⁰ Als dat is gebeurd, dan waren ze in de buurt van Rotterdam toen die stad op 14 mei werd gebombardeerd. Hun huis aan de Gravinnestraat had bij hun terugkeer weinig te lijden gehad van de oorlogssituatie, maar dat zal de zorgen van het echtpaar niet minder groot hebben gemaakt. De Duitse bezetting had directe gevolgen voor het NSP.³¹ Omdat de werkzaamheden voor de Koninklijke Marine waren stilgevallen, beraadde men zich op visserij en handelsvaart als nieuwe werkterreinen, maar ook dat waren onzekere markten. Op 1 juli 1940 werd daarom een reorganisatie van kracht, waarbij een deel van het personeel werd ontslagen (met name de ongehuwden) en een ander deel werd gekort op werktijden en salaris. De meeste werknemers werden bij gebrek aan werk ingezet voor het hakken van hout voor generatoren, afkomstig van bomen op het naburige landgoed Dorschkamp.

Afb. 36 Met name het centrum van Wageningen, rondom de Grote Kerk en de Markt, werd zwaar beschadigd in de meidagen van 1940.

³⁰ Met dank aan Ben Pieffers.

³¹ Navolgende informatie uit Nationaal Archief, Den Haag, 2.06.001 Inventaris van het archief van de Directie van Handel en Nijverheid, (1815) 1905-1943 (1946), inv.nr. 8405 A.2-1.824.101.123.NSP Nederlands Scheepsbouwkundig Proefstation (diverse stukken).

Boas naam stond op de lijst met personeelsleden die mochten blijven. Wel werd hij, net als alle andere werknemers, flink gekort op zijn salaris. Op dat moment verdiende hij 118,90 gulden per maand en dat werd teruggebracht tot 74,40 gulden. Wellicht was dat de reden dat Anna en Boas een kostganger in huis namen: Bernhard (Berry) van Gelder, een 24-jarige student aan de Landbouwhogeschool in Wageningen. Ongetwijfeld kende Boas hem uit Den Haag, waar Berry's vader Izak een bekende rabbijn was.

Hoewel zijn baan dus voorlopig leek gegarandeerd, was Boas' positie toch in gevaar. De Raad van Beheer van het NSP sprak op 19 november 1940 voor het eerst over hem, zij het anoniem. In de notulen bevindt zich onder het kopje *Ariërschap* slechts één zin, zonder verdere toelichting: 'Onder het personeel bevindt zich een Israëliet, een bekwaam instrumentmaker.' In eerste instantie zegt dat iets over de waardering die men voor Boas' vakmanschap had, maar het maakt ook duidelijk dat zijn Joods zijn voor problemen zorgde. In september hadden de Duitsers namelijk een verbod uitgevaardigd om voortaan nog Joden in overheidsdienst aan te nemen. Degenen die al in dienst waren, mochten niet worden bevorderd. Kort daarop werd dit verbod uitgebreid van departementen en universiteiten naar alle gesubsidieerde instellingen, zoals het NSP. Om die reden moesten de werknemers van het NSP in oktober een zogenaamde Ariërverklaring invullen, waaruit dus bleek dat Boas Joods was.

De ondergeteekende (naam en voorletters): _____

beroep/betrekking: _____

geboren (datum): _____ plaats: _____ (gemeente): _____

wonende (straat): _____ (gemeente): _____

verklaart niet te zijn jood of joodsch-vermaagschapte persoon in den zin van artikel 11 der Verordening No. 211/1941.

Het is ondergeteekende bekend bij onjuiste invulling dezer verklaring aan vervolging te zijn bloot gesteld.

_____ 19____

(Handteekening)

Artikel 11 Verordening 211/1941 luidt:

- 1.) Jood in den zin dezer Verordening zijn
 - 1e. degenen die van meer dan één voljoodschen grootouder stammen;
 - 2e. andere dan de onder 1 aangeduide personen, die hetzij op 9 Mei 1940 tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap hebben behoord of na dien datum daarin zijn opgenomen.
- 2.) Als joodsch-vermaagschapte persoon in den zin van deze Verordening wordt beschouwd degene, die met een persoon, als bedoeld in lid 1, is gehuwd of daarmee in concubinaat leeft.
- 3.) Een grootouder wordt zonder meer als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap heeft behoord.

K 1187 202

Afb. 37 Wie deze Ariërverklaring niet kon invullen, diende een verklaring van Joods zijn op te stellen, met namen van nog levende familieleden, die vervolgens ook als Joods werden geregistreerd.

Ergens tussen dit moment en februari 1941 werd Boas Rofessa, de bekwame instrumentmaker, ontslagen. Op 25 februari 1941 vermelden de notulen van de Raad van Beheer namelijk dat 'een niet-Arisch instrumentmaker' al enige tijd daarvoor is ontslagen 'ingevolge een verordening'. Ditmaal wordt hij bij zijn naam genoemd: Rofessa. Het ontslag vond plaats met behoud van salaris.

Op 22 april 1941 komt Boas' naam nog een keer voor in de notulen. Er werd toen uitvoerig gesproken over een pensioenstelsel voor het personeel. De voorzitter refereerde aan de ontslagen Rofessa, die geen recht had op pensioen, zoals meer 'verdienstelijke employé's'. Hij zei een brief te hebben geschreven aan de Nijverheidsorganisatie, waarin hij wilde proberen ook voor Boas nog iets te bereiken. Het verslag vermeldt verder: 'Gelukkig is betrokkene thans op een werf werkzaam gesteld.'

Tussen de regels door kan worden gelezen dat de Raad van Beheer ongelukkig was met de gang van zaken. Financieel probeerde men Boas te steunen door hem zijn salaris te laten behouden, maar dat neemt niet weg dat er op abrupte wijze een einde kwam aan een periode waarin Boas zich had ontplooid als een serieuze, bekwame vakman. Een periode waarin hij zich gelukkig heeft gevoeld in zijn werk, zijn woonomgeving en zijn huwelijk, als we tenminste mogen afgaan op de manier waarop hij kijkt op de foto's die we van hem kennen.

Amsterdam

Het jaar na het ontslag van Boas is er over hem en Anna niets bekend. Ze woonden in die tijd nog steeds in Wageningen en volgens de notulen van de Raad van Beheer van het NSP werkte Boas in april 1941 dus op een werf. Wageningen had weliswaar een kleine scheepswerf, maar daar zal voor een instrumentmaker weinig te doen zijn geweest. Misschien behoorde Boas wel tot het personeel van de veel grotere Arnhemsche Scheepsbouw Maatschappij (ASM). Dat bedrijf floreerde in de eerste oorlogsjaren: in 1942 werkten er bijna 600 personen, wat nogal opvallend is vergeleken met de 45 werknemers van 1936. Een groot deel van de werknemers was dan ook slechts voor de schijn in dienst om niet in Duitsland te worden tewerkgesteld. Wellicht was Boas nieuwe functie ook niet meer dan schijn.

Er volgde een jaar waarin de maatregelen tegen Joden werden aangescherpt met tientallen verordeningen: persoonsbewijzen werden ingevoerd, Joden werd de toegang tot openbare gelegenheden ontzegd en reizen of verhuizen mochten ze niet zonder vergunning. Zeker in de grote steden werd het Joodse leven steeds beperkter. In januari 1942 werd een begin gemaakt met het gedwongen naar Amsterdam verhuizen van Joden uit bepaalde steden in het land.

Het lijkt erop dat Boas en Anna zich op 2 februari 1942 vrijwillig in Amsterdam vestigden.

Huisgenoot Bernhard van Gelder werd kostganger bij de nieuwe bewoners van de Gravinnestraat 2.³² Misschien gingen ze naar Amsterdam om dichterbij Anna's familie te zijn? Ze vonden een huis aan de Geldershekade, een gebied waar veel Joden woonden. In het benedengedeelte van nummer 84 was de apotheek van H.J. Wijnne gevestigd, die zelf boven de winkel woonde. Anna en Boas vonden woonruimte op de tweede etage. Heel wat anders dan hun riante huis in Wageningen.

Afb. 38 Deze foto werd rond 1945 genomen vanaf de Bantammerbrug in de richting van de Gelderse kade. Op de achtergrond Gelderse kade 80 (gedeeltelijk), 82, Stormsteeg en Gelderse kade 84 (v.r.n.l.). Het is op deze hoek van de steeg, boven de apotheek, dat Boas en Anna vanaf 1942 woonden.

De archiefkaarten van Boas en Anna in het Amsterdamse Stadsarchief vermelden enkele bijzonderheden. Bij Anna staat aanvankelijk dat ze geen beroep had, maar dat is op 11 maart 1943 bijgewerkt tot 'costuumnaaister'. Ook de afkorting P.I. (Portugees Israëlich) in het vakje voor kerkelijke gezindte is doorgehaald en veranderd in 'geen' net als bij Boas. Zijn beroep is in de

³² Toen zijn ouders in Den Haag werden gearresteerd gaf hij zichzelf aan. Hij was inmiddels getrouwd met Martha de Lange. Via Vught en Westerbork belandde Berry in Auschwitz en werd daar op 25 september 1943 vermoord. Martha werd bevrijd in Bergen-Belsen.

Amsterdamse tijd nog steeds instrumentmaker, maar hij zal niet in die functie werkzaam zijn geweest. Al snel werden de maatregelen namelijk strenger. Vanaf 2 mei 1942 werd het dragen van een Jodenster op de kleding verplicht gesteld. Vanaf 5 juni gold een volledig reisverbod voor alle Joden en op 1 juli werd kamp Westerbork in gebruik genomen als 'Polizeiliches Judendurchgangslager'. Het deporteren van Joden nam een aanvang.

In Amsterdam vond op 14 juli de eerste razzia plaats. Al een dag later vertrok de eerste trein vanuit Westerbork naar Auschwitz. Op 2 maart 1943 werden de eerste Joden vanuit Westerbork naar het nieuwe vernietigingskamp Sobibor gevoerd. Een gruwelijk efficiënte vernietigingsmachine was in werking getreden. Op 26 mei, 20 juni en 29 september 1943 vonden grote razzia's plaats in Amsterdam. Vanaf dat laatste moment waren officieel alle Joden in Nederland verdwenen, behalve zij die waren ondergedoken of gemengd waren gehuwd. Voor de Rofessa's moet dat jaar in Amsterdam verschrikkelijk zijn geweest. Wellicht wisten ze van de arrestaties in Boas' familie. Vanaf eind augustus 1942 vonden namelijk in Den Haag de eerste razzia's plaats. Daarbij was zijn broer Chel met Branca en de kleine Rachel en Rebecca opgepakt en naar Westerbork gevoerd, evenals Boas' moeder. Anna's vader Joseph Blom en haar jongste zusje Betty, een paar jaar eerder nog bruidsmisje bij haar huwelijk, waren ook gearresteerd en weggevoerd. Wat ze waarschijnlijk niet wisten, was dat deze familieleden aan het begin van 1943 allemaal al niet meer leefden. Stuk voor stuk waren ze vermoord in Auschwitz. Ongetwijfeld waren er vermoedens en geruchten en dat drukte zijn stempel op het jonge echtpaar. Niet voor niets werd Boas later door het destijds vierjarige buurjongetje Josephus Hendrik Jan (Jopie) Emmelot omschreven als 'een onheilspellende zwarte wolk'.³³ Jopie kon zich toen hij oud was nog altijd herinneren hoe hij bij buurvrouw Anna op schoot zat in de erker. Op de tafel voor hen stond een typemachine en ze leerde hem de letters, die hij ook mocht indrukken.

Soms vroeg ze aan de kleine Jopie om even op de nabijgelegen Nieuwmarkt te gaan kijken of daar veel Duitsers stonden. Maar als Boas thuiskwam, sloop het jochie weg. Bang voor de sombere wolk die om hem heen hing.

Bij de razzia van 26 mei 1943, twee weken na Boas' 34e verjaardag, werden de Rofessa's opgepakt. Bij deze actie, die al dagen in de lucht hing en waarop Boas en Anna waarschijnlijk waren voorbereid, werden ruim drieduizend Joden uit het centrum van Amsterdam naar de Hoogduitse synagoge aan het Jonas Daniël Meijer-plein gebracht, waar ze werden geregistreerd. Vandaar werden ze met trams onder strenge bewaking naar het Muiderpoortstation vervoerd, waar ze uren moesten wachten op een trein die hen naar Westerbork zou brengen.

³³ Voor de getuigenis van J.H.J. Emmelot zie

<https://www.joodsmonument.nl/nl/page/551683/geldersekade-84-2e-etage>

Misschien dachten ze, net als hun stadsgenoot Jules Schelvis die bij dezelfde razzia werd opgepakt, dat ze naar een werkkamp zouden worden gebracht. Dat was in ieder geval het officiële verhaal. Al doet de herinnering van Jopie Emmelot vermoeden dat in ieder geval Anna de situatie zorgelijker inschatte. Hij vertelde vele jaren later wat hij zich herinnerde van die vroege ochtend:

Het is schemerachtig, nog nacht eigenlijk. Ik hoor lawaai en geschreeuw buiten. 'k Ga stil mijn bed uit en kijk vanuit de erker naar beneden. Op de brug van de Stormsteeg naar de Binnen-Bantammerstraat staan Duitse soldaten met ijzeren versperringen die het lawaai veroorzaken. Ik loop terug naar de slaapkamer waar ik mijn ouders hard hoor praten. Mijn moeder probeert mijn vader ervan te overtuigen dat hij mee naar de gang moet komen. Hij wil of durft niet. Ik zit nu rechtop in bed. Tegen mij zegt zij: "Jij blijft hier, niet op de gang komen." Even later sluip ik toch het trapportaal op en zie dat onderaan de trap de buurvrouw staat met een shawl rondom het haar, vastgeknoopt op haar voorhoofd. Achter haar, bijna onzichtbaar, staat haar echtgenoot. Beiden dragen opgerolde dekens op hun rug. Ik vraag aan haar: "Gaan jullie kamperen?" De buurvrouw kijkt mij lang aan, terwijl mijn moeder zegt: "Jullie komen gauw weer terug." Nu kijkt zij mijn moeder aan, zwijgend. De soldaten worden ongeduldig. Met de achterkant van hun geweren worden zij over het portaal de trap afgeduwd. Even later slaat de voordeur met een harde klap dicht.'

Tijdens deze hectische uren moet Anna erin zijn geslaagd om haar Wageningse overbuurvrouw Nel van Nellestijn op de hoogte te stellen van hun arrestatie en vervoer naar Westerbork. Of misschien had zij al eerder gehoord dat er razzia's zouden worden uitgevoerd in Amsterdam en hield ze de treinen naar Westerbork in de gaten. De reis van Amsterdam naar Westerbork duurde vijf tot zes uur. Het traject liep via Hilversum, Amersfoort, Zwolle en Meppel naar Hooghalen, vanwaar de trein via een aftakking kamp Westerbork binnenreed. Nel zou er volgens de familieoverlevering in zijn geslaagd om, voorzien van een Jodenster op haar jas, toegang te krijgen tot station Amersfoort, waar de trein naar Westerbork stopte. Moesten er gevangenen vanuit Kamp Amersfoort met deze trein mee of was er een andere reden dat de trein stopte? Hoe het ook zij, volgens de familieherinnering slaagde Nel erin om Anna en Boas te spreken en tijdens dit gesprek zou ze behalve een ring van Anna ook het fotoalbum van de Rofessa's hebben gekregen, dat sindsdien in haar familie is bewaard.³⁴

³⁴ Dit wordt vermeld in de podcast die over Boas en Anna is gemaakt. Te beluisteren op <https://joodserfgoedwageningen.nl/podcast-boas-roffesa-en-anna-blom/>

Afb. 39 Herman Wijnne, de apotheker die met zijn vrouw en vier kinderen onder de Rofessa's woonde, maakte in de vroege ochtend van 26 mei 1943 deze foto met een verborgen camera. Aan de oneven kant van de Gelderschekade loopt een groep gearresteerde Joden.

Toen Boas en Anna in Westerbork arriveerden was hun huis in Amsterdam al leeggehaald, herinnert zich Jopie Emmelot:

'Enkele uren na het vertrek van onze burens, werd onder leiding van de groentevrouw van de Zeedijk het gehele huis leeggehaald, waarna zij zelf een maand later de woning betrok. Toen mijn moeder naar beneden ging, trof zij een leeg huis aan met uitzondering van de punaises van de valletjes in de keuken en een glazen veelkleurige ganglamp in de vorm van een brandende toorts, die mijn moeder nog lang voor hen heeft bewaard. Op Bevrijdingsdag zag ik hoe diezelfde groentevrouw op de Zeedijk een moffenhoer vasthield en schreeuwde om een schaar.'

Westerbork en Sobibor

Het was avond toen de trein met Amsterdamse Joden op woensdag 26 mei in het Drentse Westerbork arriveerde, zo is bekend uit latere getuigenissen van onder andere de destijds 22-jarige Jules Schelvis.³⁵ Dit kamp was een doorgangskamp, waar de meeste gevangenen slechts enkele dagen tot weken verbleven. Het was in 1939 in opdracht van de Nederlandse regering gebouwd om Joodse vluchtelingen uit Duitsland te huisvesten in afwachting van hun uitzetting. In juli 1942 kwam het kamp onder nazi-bestuur en werd voortaan gebruikt als doorgangskamp waarvandaan Joden naar concentratie- of vernietigingskampen werden getransporteerd. Mishandelingen en moord kwamen er nauwelijks voor, gezinnen bleven bij elkaar, en over het algemeen was er voldoende te eten. Daarnaast waren er voorzieningen aanwezig, zoals een winkel, speeltuin, ziekenhuis, theater en scholen.

Dat de façade van een gewoon leven hoog werd gehouden, blijkt uit de cartotheekkaart van Boas' moeder. Dergelijke kaarten waren onderdeel van een door de Joodse Raad opgestelde kaartenbak met gegevens van 157.694 individuele Joden tijdens de oorlog. Sommige van die kaarten vermelden weinig meer dan een adres en wat data, die van Rika Rofessa laat de zorgen van haar dochter Rina zien, die hoogzwanger van haar eerste kind pogingen deed om haar moeder in kamp Westerbork te vinden en zelfs te bezoeken.

Als correspondentieadres werd het adres van Mozes Velleman genoemd, een zoon van Rika's zus Aaltje Noort. Mozes, een 39-jarige persfotograaf, werd op 2 mei 1943 in Amsterdam opgepakt, dus enkele weken voor Anna en Boas. Misschien fungeerde hij als contactpersoon tussen Boas en zijn Haagse familie. Toen Boas in Westerbork aankwam, heeft hij wellicht naar neef Mozes gezocht, maar hij was daar al niet meer: van 6 tot en met 18 mei was hij in het kamp geweest en op 21 mei werd hij in Sobibor vergast.

³⁵ Jules Schelvis (1921-2016) werd eveneens bij de razzia van 26 mei opgepakt en overleefde als enige het Sobibor-transport waarmee ook Anna en Boas werden afgevoerd. Zijn herinneringen vormen de basis voor deze paragraaf. Hij beschreef ze in *Er reed een trein naar Sobibor* (uitgave Kamp Westerbork 2012). Zie ook www.sobibor.org en <https://www.joodsamsterdam.nl/jules-schelvis/>

Rofessa - Noort, (Rika) Rachel 14482

4-12-78

Den Haag, Wolmaranstr. 344
 corr. adr.: M. Velleman, Gov. Flinckstr. 304,
 A'dam

22 DEC. 1942 Bar. 72 op 19. XII 42

28 DEC. 1942 JR Haag ~~dochter~~ > dochter Noort Stellenboschstr.
 22, zal met moeder contact zoeken. ↔

14 JAN. 1943 < Bezoek overbodig; Rachel Rofessa is uit WbK
 vertrokken! ↔ M. Bobbe-Rofessa, Haag, Stellenbosch-
 str. 20

Afb. 40 De cartotheekkaart van Rika Rofessa laat zien dat zij in december 1942 werd opgepakt en naar Westerbork vervoerd. Enkele dagen later al probeerde Rina Bobbe-Rofessa contact met haar moeder te zoeken en op 14 januari 1943 wordt vermeld: 'Bezoek overbodig. Rachel Rofessa is uit WbK vertrokken.' De datum van haar transport staat in rood over de kaart geschreven. Op dezelfde datum dat werd aangetekend dat Rika was vertrokken uit Westerbork werd ze vergast in Auschwitz.

Al was het avond, na aankomst van de trein waarin Boas en Anna zaten, werd iedereen gedurende een urenlange procedure geregistreerd. Kostbaarheden moesten worden afgegeven. Daarna kregen ze een plaats in een van de barakken, die elk 800 mensen herbergden. Net als Jules Schelvis zal het voor de Rofessa's onwettelijk zijn geweest om te slapen in een stinkende barak, tussen zoveel vreemden.

Al snel zullen ze hebben gehoord van de wekelijkse transporten, die veelal op dinsdag plaatsvonden. In de vroege ochtend van dinsdag 1 juni hoorde iedereen de stoomfluit van de locomotief. De namen van de 3.000 personen die voor dit transport waren geselecteerd, waren intussen bekend. Omdat degenen die net in Westerbork waren aangekomen daar nog geen connecties hadden, waren zij het gemakkelijkst te deporteren. Jules Schelvis en zijn vrouw Rachel waren opgelucht toen allebei hun namen en die van enkele familieleden werden opgelezen. Ze zouden dus bij elkaar blijven en ze waren jong, dus hadden er goede hoop dat ze het werk in de werkkampen aan zouden kunnen. Misschien hadden Boas en Anna datzelfde gevoel. Directe familieleden van hen waren er niet op dit transport, maar ze bleven in ieder geval bij elkaar.

Afb. 41 Op deze foto, genomen in april 1943, iets meer dan een maand voordat de Rofessa's uit Westerbork vertrokken, zijn Joodse gevangenen op weg naar de wagons van een vertrekkende trein.

Het veertiende transport uit Westerbork vertrok om half elf 's morgens met 3.006 mensen: 1.147 mannen, 1.354 vrouwen en 505 kinderen. Ze werden in vijftig veewagens vervoerd. In de wagon van Schelvis werden 62 personen en een kindwagen gestouwd. Voorzieningen waren er niet, behalve een ton met water en een ton voor het doen van de behoeften. Twee smalle raampjes met tralies boven in de wagon maakten het mogelijk om op de tenen staand naar buiten te kijken. Onderweg werden onder toezicht van SS'ers de tonnen enkele keren geleezd langs het spoor.

ARCHIEF KAMP WESTERBORCK

Folgende Personen aus Amsterdam, sind am 1. Juni 43 via Lager West abgereist.

151.	Binger	Wilhelmina J	7.	4.88	x	Amazonenstr. 54	S
152.	Birnbaum	Samuel A	10.	1.34		Amstel 151	U
153.	Blanes	Josephine	2.	12.5	x	Quese wal 35	
154.	Blanes	Joseph	10.	6.02	x	Zwanenburgwal 47	M
155.	Blanes	Klara	25.	12.30		"	M
156.	Blaser	Rbsina	5.	3.98	x	Nw. Hoogstr. 32	M
157.	Bleekveld	Mietje	18.	2.90	x	Valkenierstr. 7	M
158.	Bleiberg	Zijta	4.	7.19	x	Vrolijkstr. 110	OP
159.	Blik	Maurits	18.	3.96	x	Gillierstr. 19	T
160.	Blitz	Amalia	19.	2.19	x	Schalkburgerstr. 25	T
161.	Blitz	Bloeme	17.	8.72	x	Pl. Middenl. 26	PL
162.	Blitz	Esther	3.	3.08	x	Harl. Meerstr. 102	X A M
163.	Blitz	Eva	5.	10.99	x	Jodenbreest. 36	M
164.	Blitz	Lotje	29.	11.19	x	St. Antonisbreest. 40	U
165.	Blitz	Jonas	28.	5.18	x	Markenpl. 5	M
166.	Blitz	Joseph	25.	0.21		Retiefstr. 68	T
167.	Blitz	Leman	1.	2.19	x	Batav. erstr. 9	M
168.	Blitz	Louis	30.	3.99	x	Retiefstr. 120	T
169.	Blitz	Maria	18.	3.98	x	Nw. Prinsengr. 90	W
170.	Blitz	Rebecca	14.	7.73	x	Muidestr. 9	M
171.	Blitz	Rebecca	6.	3.01	x	Koningstr. 14	M
172.	Blitz	Rebecca	11.	9.77	x	Kerkstr. 441	X
173.	Blitz	Sara	24.	11.14	x	Nw. Batavierstr. 7	M
174.	Blitz	Wolff	6.	3.92	x	Hofmeijer tr. 4	T
175.	Bloch	Hen. riette	18.	4.94	x	Chr. de Wetstr. 24	T
176.	Bloch	Joachim	30.	10.99	x	Muiderchans 43	M
177.	Bloemist	Herman	20.	4.95	x	Nw. Hoogstr. 21	M
178.	Bloemist	Sara	7.	10.52		"	M
179.	Blog	Mietje	5.	4.89	x	Schalkburgerstr. 25	U
180.	Blog	Abraham	7.	4.98	x	Retiefstr. 20	T
181.	Blog	Ana	1.	7.05	x	Zandw. str. 9	M
182.	Blog	Elisabeth	5.	3.03	x	Muiderchans 42	PL
183.	Blog	Jannie	6.	10.28	x	Retiefstr. 20	T
184.	Blog	Levy	5.	1.72	x	Bloedstr. 21	X
185.	Blog	Rooze	26.	3.91	x	Lepelstr. 68	W
186.	Blog	Rosette	28.	4.98	x	Jodenbreest. 74	M
187.	Blok	Rebekka	1.	4.80	x	Pl. Muiderchansgrach	PL
188.	Blokjesman	Mietje	18.	1.83	x	Nw. Kerkstr. 1 c	W
189.	Blom	Ana	23.	7.12	x	Gelderechekade 84	M
190.	Blom	Aron	7.	2.39		Rapenburgerstr. 45	M
191.	Blom	Barend	18.	4.08	x	Rapenburger tr. 45	M
192.	Blom	Clara	21.	3.06	x	Rapenburg 105	M
193.	Blom	Daniel	24.	5.22	x	Biesboschstr. 50	AZ
194.	Blom	Duijfe	22.	6.85	x	Waterloopl. 48	M
195.	Blom	Joel	21.	9.68	x	Tranvaalstr. 124	T
196.	Blom	Saartje	18.	2.04	x	Klovenburgwal 16	M
197.	Blom	Cippora	14.	1.36		Rapenburgerstr. 45	M
198.	Blum	Therese	19.	8.93	x	C.2. Vooburgwal 169	X
199.	Blumenau	Rudolf	22.	11.99	x	Hofmeijerstr. 5	T
200.	v. Blijuen. tijn	Karel	16.	6.29		Maastr. 130	AZ

St	A	B	PL	M	Dost	AZ	OP	T	MC	W	U	AN	IB	X	P
			III	III		II	I	III		III	I			III	

Afb. 42 en 43 De pagina's van de lijsten voor het transport van 1 juni 1943 vanuit Westerbork naar Sobibor waarop de namen (en dus de doodvonnissen) van Anna Blom en Boas Rofessa.

ARCHIEF KAMP WESTERBORCK

Folgende Personen sind am 1.6.43 via Lager Westerbork abgereist.
aus Amsterdam.

2051. Reens	Mary, J.	10.8.17	X F.v. Merisstr. 58	MC
2052. Reens	Samuel	17.11.97	X Sassenheimstr. 51	X
2053. Reich	Beppie	24.8.41	Nwe. Uilenburgerstr. 18	M
2054. Reich	Juda	29.4.11	X " "	M "
2055. Reich	Luska	9.11.37	" "	M "
2056. Reif	Nesia, B.	24.3.07	X Retiefstr. 31	T
2057. Reindorp	Ksther	21.9.25	X Nwe. Kerkstr. 7k	W
2058. Reindorp	Hartog	9.3.79	X Groenendaalstr. 36	X
2059. Reindorp	Isaac	26.3.95	X Nwe. Kerkstr. 71	W
2060. Reindorp	Joseph	18.3.99	X Boterdiepstr. 26	AZ
2061. Reindorp	Josina	15.5.19	X Gw. Florisstr. 255	OP
2062. Reiss	Isaac	22.8.86	X Oude Schans 44	M
2063. Reiss	Isaac	29.4.90	X Raamgr. 6	M
2064. v. Rheenen	Branca	15.7.87	X Oude Schans 50	M
2065. v.d. Rhoer	Joseph	29.1.23	X Transvaalstr. 124	T
2066. v. Rhijn	Barend	7.4.68	X A. v. Salmstr. 1	
2067. v. Rhijn	Maria	14.7.02	X Pl. Muidergr. 9	PL
2068. v. Rhijn	Reina	9.11.03	X " "	PL
2069. Ricardo	Aron	26.9.85	X Weesperstr. 87	W
2070. Rimini	Louis, H.	31.8.07	X 2e. Helmerstr. 39	X
2071. Ritmeester	Barend	20.4.30	X K. Houtstr. 5	M
2072. Ritmeester	Gerrit	9.1.20	X Pl. Badlaan 24	PL
2073. Ritmeester	Hartog	13.11.94	X K. Houtstr. 5	PL
2074. Ricardo	Mathilda	25.7.18	X Vrolikstr. 153	OP
2075. Ritmeester	Maurits	3.1.25	X Nwe. Herrengr. 109	PL
2076. Robles	Jansje	12.3.01	X Weesperstr. 32	W
2077. Rodrigass	Alida	11.3.09	X " 17	W
2078. Rodrigues	Schoontje	17.1.84	X 2e. J. v. d. Heijdenstr. 84	X 84
2079. Rodrigues parreira	Hendrika	16.6.02	X Roeterstr. 3a	W
2080. Roe	Abraham	3.12.93	X Lepelkruisstr. 9	W
2081. Roe	David	11.12.27	X Weesperstr. 93	W
2082. Roeg	Benjamin	2.1.03	X Pl. Middellaaan 25	PL
2083. Roeg	Meijer	23.9.89	X Roerstr. 18	AZ
2084. Roeg	Rachel	6.4.92	X L. Bothastr. 7	T
2085. Roeper	Abraham	11.3.25	X Rapenburgerstr. 173	M
2086. Roeper	Benjamin	3.11.95	X " "	M
2087. Roeper	Isaac	10.7.94	X Lepelstr. 34	W
2088. Roeper	Samuel	4.7.26	X " "	W
2089. Roeper	Sara	5.9.23	X Rapenburgstr. 173	M
2090. Roet	Fraderika	16.6.96	X Muiderschans 169	PL
2091. Roet	Henderika	20.8.67	X Bloedstr. 21	X
2092. Roet	Rachel	23.12.90	X Muiderschans 169	PL
2093. Roffesa	Boas	12.5.09	X Geldersche Kade 84	M
2094. v. Ronkel	Jacob	17.9.22	X Muiderschans 183	PL
2095. v. Ronkel	Jozef	10.8.85	X " 135	PL
2096. Rood	Frieda	27.9.29	Pl. Franschelaan 24	PL
2097. Rood	Jonas	22.2.16	X Eemsstr. 16	AZ
2098. Rood	Marcel	12.9.39	" "	AZ
2099. Rood	Mozes	19.8.01	X Pl. Franschelaan 24	PL
2100. Rood	Wilhelmina	5.4.88	X Amstelaan 201	AZ

SE	AP	PL	M	oost	AZ	AN	OP	T	MC	U	W	IB	X	DJP
		II	II		III	I	II	III	I		III		III	

Er ontstond in de wagon van Schelvis al snel na vertrek gekibbel en geruzie om kleinigheden. Toen de trein op woensdag door Duitsland trok, begon het langdurig te regenen. Het water spatte op door de kieren onder de wagons, zodat iedereen nat werd. Uitgeput vielen de meesten uiteindelijk toch in slaap. De kleine kinderen speelden een beetje met elkaar. Donderdags bereikten ze de Poolse grens en merkten ze dat ze niet naar Auschwitz zouden gaan, de bestemming die in Westerbork werd genoemd. Iedereen stonk inmiddels, de mannen kregen een baard en begonnen eruit te zien als zwervers. 'Je lijkt wel een jonge rabbi', zei Schelvis' vrouw Rachel grappend tegen hem.

Toen de trein op vrijdagmorgen 4 juni 1943, rond 10 uur 's-morgens stopte, was iedereen in de wagon apathisch geworden van vermoeidheid en honger. 'SS-Sonderkommando Sobibor', las Jules Schelvis op een bord. Beide begrippen had hij nog nooit gehoord.

Wat niemand toen wist, was dat er tussen maart en juli 1943 negentien treinen vanuit Westerbork naar Sobibor reden. Ze vervoerden ruim 34.000 mannen, vrouwen en kinderen. Net als Jules en Rachel Schelvis zaten Anna en Boas Rofessa bij het veertiende transport. Van de 34.000 zouden slechts vijftien vrouwen en drie mannen de oorlog overleven. Onder hen was Jules Schelvis, dankzij wiens verhaal we weten hoe het verder verliep.

De trein hield stil, de bewakers renden langs de wagon, schoten in de lucht en de schuifdeuren werden ontgrendeld. Waardevolle voorwerpen werden opgeëist door een bewaker die zichzelf wilde verrijken. Toen de oogst tegenviel, rukte hij horloges van polsen en verdween met zakken vol. Per tien wagons werden de wagons vervolgens het rangeerterrein van het kamp opgeschoven. De Joden die moesten helpen met het leeghalen van de wagons fluisterden in het Jiddisch tips en waarschuwingen. Bijvoorbeeld dat ze moesten zeggen dat ze een vakman waren. De eerste aanblik van het kamp was vriendelijk: barakken met gordijnen en bloemen voor de ramen. Net als Jules Schelvis zullen Anna en Boas hebben gedacht: 'Hier houden we het wel uit.' En dat was ook precies de bedoeling.

De groep mensen werd door een barak gedreven, waar al lopend de bagage op grote hopen moest worden gegooid. Toen ze uit de barak kwamen, waren ongemerkt de vrouwen gescheiden van de mannen. De honderden mannen werden naar een veld geleid, waar ze te horen kregen dat ze na de reis eerst een bad moesten nemen.

Al lopend in de richting van het badhuis moesten ze zich uitkleden en hun schoenen met de veters aan elkaar binden. Ze kregen een nummer toegeroepen waarmee ze later hun bezittingen weer zouden kunnen terugvinden.

Afb. 44 Foto genomen vanuit een wachttoren bij Sobibor.

De naakte mannen moesten over een 300 meter lang omheind pad (door de Duitsers Himmelfahrtstrasse genoemd) naar het badhuis met zes afzonderlijke kamers van vier bij vier meter. Op 96 vierkante meter werden circa vijfhonderd mensen opeengepakt. De deuren werden gesloten en met een sissend geluid stroomde koolmonoxide de ruimte binnen. Toen moet iedereen hebben begrepen dat dit een val was; er zal paniek zijn ontstaan. Na twintig minuten trad de dood in door verstikking. Op lorry's werden de lijken vervolgens naar de ovens gebracht en daar op kruiselings liggende bielzen verbrand. Intussen werd het veld leeggemaakt en aangeharkt, zodat de mensen uit de volgende tien wagons geen argwaan zouden krijgen. De vrouwen waren inmiddels naar een ander deel van het kamp gebracht waar eerst in een barak hun haren werden afgeknipt. Daarna wachtte hen hetzelfde lot als de mannen. SS-Sonderkommando Sobibor was een geoliede moordmachine.

In Sobibor gebeurde het zelden dat uit een transport mensen werden geselecteerd. Een Sonderkommando was een vernietigingskamp, zo ondervond iedereen al snel. Bij het transport van Anna en Boas werden echter tachtig mannen apart gezet die werden afgevoerd naar het werkkamp Dorohucza. Jules Schelvis wist zich als 81e bij dit groepje te voegen en hierdoor zou hij de enige van trein 14 zijn die de oorlog overleefde. Zijn vrouw Rachel vond evenals Boas en Anna Rofessa op 4 juni 1943 de dood. Het is dankzij Jules Schelvis dat wij weten hoe hun laatste dagen zijn verlopen. Wat ze dachten, tegen elkaar zeiden of voelden, we weten het niet.

Na de oorlog

Het Nederlands Scheepsbouwkundig Proefstation vatte de gebeurtenissen in de laatste oorlogsjaren samen in een jaarverslag over de gehele periode 1944-1946. Diverse pagina's waren gewijd aan de gevolgen van de oorlogsomstandigheden. Tot september 1944 had het NSP daar weinig onder te lijden gehad, maar toen op 17 september de Slag om Arnhem begon, kwam Wageningen aan het oorlogsfront te liggen. Door toenemend geschutvuur en bombardementen zochten zo'n tachtig personeelsleden en andere bewoners van Wageningen met hun gezinnen hun toevlucht in de kelders van het NSP. Onder leiding van directeur Troost hield de groep, onder wie veel vrouwen en kinderen, het daar vijf weken vol. Op 22 oktober werd Wageningen echter door de Duitsers ontruimd. Op dat moment was het NSP slechts getroffen door één granaat, die zonder veel schade aan te richten in de muur van de sleeptank was geslagen. De vluchtelingen trokken in de richting van Zeist en directeur Troost wist de meesten onder te brengen in Bunnik en Werkhoven, waar ze de hongerwinter 1944-1945 doorkwamen.

Al op 17 mei 1945 keerden Troost en tien NSP-personeelsleden terug naar het nog verboden Wageningen. De schade aan het gebouw viel mee, wel waren alle ruiten gesneuveld en was er grootscheeps geplunderd. De navolgende tien maanden werd orde op zaken gesteld en bleek dat er 'geen persoonlijke verliezen' onder het personeel waren te betreuren. In maart 1946 was het NSP weer in bedrijf, mede dankzij de inzet en het saamhorigheidsgevoel van het personeel. Het jaarverslag 1944-1946 constateerde: 'Men heeft zonder uitzondering van deze oorlog en zijn voor het personeel in materieel opzicht zoo desastreuse gevolgen in moreel opzicht wat geleerd.' Het is een uitspraak die past in het algemene gevoel in Nederland in die tijd. De schouders werden eronder gezet en aan de werkelijk morele lessen van deze oorlog werd vooralsnog weinig aandacht besteed. De naam van de 'bekwame instrumentmaker' Boas Rofessa werd in de officiële documenten van het NSP niet meer genoemd. Wellicht zullen sommige collega's zich hebben afgevraagd wat er van hem en zijn vrouw was geworden. Daar zal weinig twijfel over hebben bestaan, want langzamerhand werden de feiten over het lot van de Nederlandse Joden en de omvang van hun vernietiging bekend.

MINISTERIE VAN JUSTITIE

Centraal Register van Akten
van overlijden van vermisten

Nr. 4640

's-GRAVENHAGE, 24 mei 1961
KONINGINNEGRACHT 24
TELEFOON 61 43 11 toest. 435

Uit opgemeld register blijkt dat met betrekking tot het overlijden van
Boas Roffesa

geboren te 's-Gravenhage

op 12 mei 1909

een akte is opgemaakt te Amsterdam

op 5 april 1950

Reg. A 24

Fol. 67

Akte nr.

Betrokkene wordt geacht te zijn overleden op vier juni negentienhonderd drie en
veertig in Sobibor in Polen.
te

Het Hoofd van het Register voornoemd,
voor deze,

Faber

(A.L. Faber)

Kosten dezes bedragen: een gulden (Beschikking Minister van Justitie d.d. 18 November 1950, juncto artikel 11 van de Algemene Maatregel van Bestuur van 9 Augustus 1949) (Staatsblad no. J 375) zoals die is gewijzigd hij A.M.v.B. van 6 October 1950 (Staatsblad no. K. 427).

Afb. 45 Pas op 5 april 1950, bijna zeven jaar na zijn dood, werd het overlijden van Boas Rofessa in dit officiële document bevestigd. Eenzelfde document voor Anna dateert van 29 maart 1950.

Afb. 46 In het fotoalbum dat Boas en Anna achterlieten zit deze feestelijke familiefoto van hun huwelijk, vijf jaar voor hun dood. Het lot van het bruidspaar trof het gehele gezelschap, met uitzondering van Alex Rofessa die in mei 1940 een natuurlijke dood stierf. Zijn vrouw Rika stierf in Auschwitz op 14 januari 1943. Machiel Rofessa en Branca Schuijjer werden op respectievelijk 1 oktober en 23 augustus 1942 in Auschwitz ter dood gebracht, samen met hun dochtertjes Rachel (5) en Rebecca (3). Moses Cohen en Esther Rofessa werden vermoord in Sobibor op 16 april 1942, met hun dochtertjes Jettchen (3) en Rika Jacoba (4 maanden). Anna's zus Katrien Blom werd vergast in Sobibor op 2 juli 1943 en Isaac Rofessa stierf in Auschwitz op 31 augustus 1943. Joseph Blom en Klaartje Goudsmit vonden de dood op respectievelijk 14 september 1942 en 2 juli 1943 (Auschwitz). Henderina Rofessa en David Bobbe werden vermoord in Sobibor op 9 juli 1943. Hun dochtertje Hanna Sophia van 15 maanden oud stierf al in kamp Vught als gevolg van 'Herz- und Kreislaufschwäche bei Masern und Lungenentzündung'. Anna's broer Israel Blom en zijn vrouw Hester Witzenuizen werden gedood in Auschwitz op respectievelijk 30 april en 19 februari 1943. Samen met zijn moeder werd ook Robert Joseph Blom van 2 vergast. Marie Henriette Blom vond in 1944 de dood in Auschwitz en Betty Blom was daar al op 14 september 1942 samen met haar vader gedood.

Slechts enkele familieleden van Boas en Anna overleefden de oorlog. Van de broers en zussen van zijn vader was dat alleen Dora, de jongste. Zij stierf in 1967, haar twee kinderen Dora en Louis Rofessa waren tijdens de oorlog in Auschwitz vermoord. Ook Boas' neef Alexander de la Fuente, zoon van tante Morjane Rofessa, overleefde. Hij vestigde zich in Israël en stierf in 1997 in Beit Shemesh. Zij zullen op hun eigen wijze het leed van hun van de kaart gevaagde familie hebben gedragen. Ook voor hen die overleefden was er in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog weinig plaats of begrip.

Dankzij de inspanningen van velen veranderde deze houding in de decennia die volgden. Van het algemene verhaal van de Jodenvervolgning kwam er steeds meer aandacht voor de individuele geschiedenissen. Jules Schelvis wijdde zijn leven aan het verzamelen en delen van kennis over Sobibor, Jopie Emmelot vroeg zich een leven lang af wat er was geworden van die lieve buurvrouw met haar 'zwarte wolk' van een man en dat zal ook voor de Wageningse familie Van Nellestijn van toepassing zijn geweest. De zoektocht zette zich door in de latere generaties. In Wageningen kreeg Dannie de Kleijn, de nieuwe bewoonster van Gravinnestraat 2, een beeld van Boas en Anna Rofessa dankzij het door Van Nellestijns kleinkinderen Hanneke en Gé Driever gekoesterde fotoalbum van Boas en Anna. En Bas Buchner, directeur van het MARIN (de opvolger van het NSP), vroeg zich af wat het verhaal was achter het ontslag van die 'bekwame instrumentmaker'. Dat leidde tot dit levensverhaal. Zo worden de herinneringen aan vele Joden, ook die van de Rofessa's, levend gehouden in verhalen, monumenten en gedenktekens.

Afb. 47 Voor het woonhuis van Anna en Boas in Wageningen werd door de Stichting Joods Erfgoed Wageningen deze HerinneringsSteen geplaatst.

Afb. 48 Bij Hoofdstraat 57 in Stadskanaal liggen deze 'Stolpersteine' ter herinnering aan Boas' zus Ettie, haar man en kinderen. Zij waren van Den Haag naar Stadskanaal verhuisd.

Tot nationale ontroering leidde het gedicht dat de dichter Willem Wilmink in 2003 schreef over Boas' neef Michel Velleman, alias Ben Ali Libi, de goochelaar (zie pagina 13/14). In 2009 zette Herman van Veen het op muziek en Joost Prinsen droeg het op indrukwekkende wijze voor.³⁶ Michel Velleman werd opgepakt bij de grote Amsterdamse razzia van 20 juni 1943, een maand na die waarbij Anna en Boas waren gearresteerd. Hem wachtte hetzelfde lot als de Rofessa's: op 2 juli werden hij en zijn vrouw Anna Speijer in Sobibor vergast. Hun verstandelijk gehandicapte dochter Aaltje was al op 7 mei vanuit de inrichting waar ze verbleef naar datzelfde vernietigingskamp afgevoerd en vermoord. Zoon Jacques overleefde de oorlog.

³⁶ Te beluisteren via <https://www.youtube.com/watch?v=qE6wFs1GZQo>

Ben Ali Libi

*Op een lijst van artiesten, in de oorlog vermoord,
staat een naam waarvan ik nog nooit had gehoord,
dus keek ik er met verwondering naar:*

Ben Ali Libi. Goochelaar.

*Met een lach en een smoes en een goocheldoos
en een alibi dat-ie zorgvuldig koos,
scharrelde hij de kost bij elkaar:*

Ben Ali Libi, de goochelaar.

*Toen vonden de vrienden van de Weduwe Rost
dat Nederland nodig moest worden verlost
van het wereldwijd joods-bolsjewistisch gevaar.*

Ze bedoelden natuurlijk die goochelaar.

*Wie zo dikwijls een duif of een bloem had verstoppt,
kon zichzelf niet verstoppen, toen er hard werd geklopt.*

*Er stond al een overvalwagen klaar
voor Ben Ali Libi, de goochelaar.*

*In 't concentratiekamp heeft hij misschien
zijn aardigste trucs nog wel eens laten zien
met een lach en een smoes, een misleidend gebaar,*

Ben Ali Libi, de goochelaar.

*En altijd als ik een schreeuwer zie
met een alternatief voor de democratie,
denk ik: jouw paradijs, hoeveel ruimte is daar
voor Ben Ali Libi, de goochelaar.*

*Voor Ben Ali Libi, de kleine schlemiel,
hij ruste in vrede, God hebbe zijn ziel.*

De kernzin 'jouw paradijs, hoeveel ruimte is daar' werd in 2017 aangebracht op de muur van een bioscoop in Vellemans geboortestad Groningen. Tachtig jaar na dato dwingt de moord op bijna zes miljoen Vellemansen, Blommen en Rofessa's ertoe om ons voortdurend af te vragen hoeveel ruimte ons paradijs biedt of zou moeten bieden aan de opgejaagde goochelaars van deze wereld. En het verplicht ons om de namen en verhalen levend te houden van hen die uit vermeend 'ruimtegebrek' in het paradijs werden vermoord terwijl anderen wegkeken.

Fotoverantwoording

- Omslag: Portretfoto Boas - Fotoalbum van Boas en Anna Rofessa. Voormalige collectie Hanneke Driever, overgedragen aan het Joods Cultureel Kwartier (<https://jck.nl/collecties-en-onderzoek>). De foto is gedateerd 1934, toen Boas 25 jaar oud was.
- Afb.1 Groep mensen bij de Voldersgracht (Joodse Buurt) in Den Haag ca. 1903 - collectie Joods Cultureel Kwartier, F002514
- Afb.2 Grafsteen Isaac Rofessa - www.online-begraafplaatsen.nl
- Afb. 3, 4, 7, 10, 11, 15, 35 krantenberichten - Delpher
- Afb. 5, 8, 9, 12, 13, 14, 20, 21, 22, 23, 28, 33, 45, 46 - Fotoalbum Boas en Anna Rofessa (Joods Cultureel Kwartier)
- Afb. 6 Paul Krugerlaan - collectie Haags Gemeentearchief, 0.54981
- Afb. 16 Jupp Cohen - Staatsarchiv Hamburg Gerichtsakte Josef Cohen (zie <https://stolperstein-geschichten.de/geschichten/josef-cohen/#>)
- Afb. 17 Vechtstraat - collectie Stadsarchief Amsterdam, PRKBB00146000001
- Afb. 18 Hembrugterrein - collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), 2011-0237 (foto Technische Dienst Luchtvaartafdeling)
- Afb. 19 Lawickse Allee - collectie Beeldbank Wageningen, GA.A-0786 (foto S. Zijlstra, Kunsthandel Wageningen)
- Afb. 24 Voorzijde NSP - collectie Beeldbank Wageningen, B_0141
- Afb. 25 Doop *Nieuw Amsterdam* - <https://www.historischnieuwsblad.nl/volle-kracht-vooruit/#pid=1> (zonder bronvermelding)
- Afb. 26, 27, 31, 32 NSP foto's Boas - Archief MARIN Wageningen
- Afb. 29 Huwelijksakte - Stadsarchief Amsterdam
- Afb. 30 Luchtfoto NSP - collectie Beeldbank Wageningen, LUC_0032
- Afb. 34 Document vervoer lichaam Alexander Rofessa - Gemeentearchief Den Haag, 0130-01 Archief Nederlands-Portugees-Israëlitische gemeente, inv.nr. 330 Stukken betreffende de begrafenis van Alexander Rofessa, echtgenoot van Rachel Noort, 1940
- Afb. 36 Oorlogsschade - collectie Beeldbank Wageningen, CP.1731
- Afb. 37 Ariërverklaring - publiek domein internet
- Afb. 38 - Gelderschekade - collectie Stadsarchief Amsterdam, ANWD00074000015

- Afb. 39 - Razzia - foto Herman J. Wijnne, zie onder meer
<https://www.wijnne.com/fam/allerlei/hj-wijnne.php>
- Afb. 40 Cartotheekkaart - <https://www.oorlogsbronnen.nl/tijdslijn/Rachel-Roffesa-Noort/27/105957>
- Afb. 41 Trein Westerbork - collectie NIOD, foto 66086
- Afb. 42 en 43 Transportlijsten - Archief NIOD, 804 Onderzoek - Vernietigingskamp Sobibor, inv.nr. 55-62 Transportlijsten Westerbork- Sobibor 1943 (58 -1 en 29 juni 1943)
- Afb. 44 Sobibor - Wikipedia (Anoniem - USHMM: Sobibor perpetrator collection)
- Afb. 41 Familiefoto - collectie Hanneke Driever, fotoalbum Boas en Anna Rofessa
- Afb. 47 HerinneringSteen Boas Rofessa - <https://wageningen1940-1945.nl/namen/burgerslachtoffers/boas-roffesa/>
- Afb. 48 Stolperstein Esther Chohen-Rofessa en gezin -
<https://www.joodsmonument.nl/nl/page/604698/struikelstenen>

